

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ДЛЯ ДІТЕЙ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ДЛЯ ДІТЕЙ ШКОЛЬНОГО ВІКУ

(Передрук, з незначними скороченнями, львівського видання
„Світу Дитини”, 1934 рік)

Перше видання 1966
Друге видання 1972

1972

ВИДАВНИЧА СПІЛКА ТРИЗУБ, ВІННІПЕГ, КАНАДА

ЧАСТИНА ПЕРША

КИЇВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

1. ПОЧАТКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Город Київ і перші князі: Аскольд, Дир та Олег

Погляньте, діти, на мапу України! На цій мапі маєте зазначені граници української землі, де здавен-давна жив і живе наш український народ. Треба вам знати, що простір землі, заселеної нашим народом, є такий великий, що аби перейти його пішки з заходу на схід, треба йти 90 днів, ідучи денно по 30 кілометрів. Отже є це простір довгий на 2,700 км., а в найширшім місці доходить до 1000 кілометрів. Загально займає він близько 1 мільйон квадратових кілометрів поверхні.

Українців є біля 50 мільйонів і тому ми, по маскалях і німцях, належемо до найбільших народів в Європі, а простором українська земля належить до найбільших країв у світі.

Вам певно буде цікаво знати, як то було давно й як та українська держава постала. Отже дивіться на мапу і читайте далі.

Дивіться, куди пливе найбільша українська ріка Дніпро. А над Дніпром, на правім його березі, лежить місто Київ. Звідси взяла свій початок українська держава.

Місто Київ це найстарше і найкраще українське місто. Воно завжди було головним містом або столицею України. Коли саме воно засноване і побудоване, того напевно не знаємо, але знаємо, що побудоване воно українцями ще перед тим, заки українці прийняли християнську віру. А не знаємо коли саме це було, бо перед прийняттям християнської віри в нас мало хто вмів читати й писати і тому ніхто й не записав, коли основано місто Київ. Знаємо лише, що про місто Київ і українську державу згадують у своїх книжках давні греки, бо грецькі купці заїздили за товарами аж до Києва. А що греки були письменні, то все докладно записували: де були і що бачили.

Отже вони й записали у записках з восьмого століття по Христі, що тоді були в Києві, на Україні. Якже це було давно? Це є двадцяте століття. Отже від восьмого до дванадцятого минуло дванадцять століть, цебто близько тисяча двісті літ!

Отже перед більше, ніж тисячу роками, стояло вже місто Київ, а коли було місто, то мусіла бути й держава, бо місто без держави, а держава без міста не може бути.

З того часу маємо лише гарні перекази про те, як постало місто Київ і про перших князів України. Ті всі перекази будете колись читати у великій історії нашого вченого історика, Михайла Грушевського та інших вчених. Тут подаємо один такий переказ.

Одного разу, ще коли на тому місці, де тепер Київ, були ліси й поля, прийшли туди три рідні брати, що називалися: Кий, Щек і Хорив. З ними була теж їхня сестричка Либедь. Сталі вони над Дніпром і найстарший Кий сказав:

— Ось тут заложимо оселю для себе і для тих купців, що сюди будуть приїжджати! Вони вирубали ліс і побудували перші хати. А те забудоване місце обвели ровом і обгородили гострокіллям і назвали цю оселю: гогод Київ, значить — Києве місто.

Далі переказ каже, що ця оселя шораз більшала й багатіла і з часом побудовано там гарні domи та палати.

За якийсь час пізніше переїжджали з півночі на південь, човнами по Дніпрі, два хоробрі лицарі: Аскольд і Дир. Вони побачили гарне місто над рікою і воно їм дуже сподобалося. Тому ввійшли до нього і сказали киянам:

Аскольд і Дир їдуть Днішром попри Київ

— Ми будемо у вас князями. Будемо вас боронити перед нападами чужих племен, щоб ви спокійно могли управляти ріллю, торгувати і їздити по Дніпрі, на півднє до Царгороду і на північ до Новгороду. За це ви будеге

платити нам малу данину, щоб було за що удержувати військо для вашої і нашої оборони та урядників для вдержування ладу в городі і в державі.

Жителі Києва радо згодилися на те і ці два князі запанували, як перші українські князі. Свою державу вони поширили на всі ті села і містечка або городи, що вже тоді постали довкола Києва. Вони зібрали стільки війська, що ним не тільки могли боронити своєї держави перед нападами чужих племен і чужих князів, але й самі йшли з військом на сусідні краї, а навіть аж до грецької столиці — Царгороду.

Так отже росла і розвивалася українська держава зі своєю столицею Києвом, що започаткував цю державу.

Що в тому переказі про заложення Києва і про перших князів є щось трохи і правди, свідчать передусім згадки в грецьких книжках, а далі й ті памятки, які ще до нині по тих давніх часах осталися. Отже наприклад: біля Києва є гора Щековиця, горб Хорив і річка Либедь; та й до нині стоїть у Києві над Дніпром могила, яку всі здавен-давна називають Аскольдовою могилою.

В тих часах, — яких півтора тисячі літ тому і пізніше, аж до охрещення українського народу (в 988 році) — наші предки були поганами. Почитували вони багато богів: Дажбог давав людям — на думку наших праਪрадідів — щастя й багатство. — Перун управляв громами й блискавками та карав лихих людей. — Сварожич давав людям вогонь. — Волос опікувався худобою (і давав їй гарну шерсть та вовну — волос). — Стрибог кермував вітрами. — Лада — була богинею краси й порядку. Крім цих богів — вірили ще в домовиків, лісовиків, водяників і русалок (мавок). Тим богам ставили фігури й приносили жертви та молилися до них.

Отже запамятайте собі, що ви є українці, потомки тих українців, що ще перед дванадцятьма століттями заложи-

ли свою українську державу. А столицею тієї держави було завжди місто Київ, „мати українських міст” і колиска цілої України.

2. ПРО КІЇВСЬКОГО КНЯЗЯ ОЛЕГА

Як він княжив, воював і вмер

Трохи більше певного знаємо про князя Олега, що по смерті Аскольда і Дира став у Києві князювати. Літописець — цебто такий чоловік, що списував пізніше історію, — назвав князя Олега „віщим князем”, — цебто таким незвичайним, що у всьому мав щастя і чого захотів, так і сталося. Видно з тієї назви, що Олег був дуже могутній князь і хоробрій та відважний полководець. Він робив дуже багато воєнних походів у всяки близькі й далекі краї і завжди з багатою добичею вертався на Україну, в город Київ, на відпочинок.

Його боялися й шанували за відвагу свої й чужі і вже навіть найстарший тоді цісар Греції переговорював з ним, як рівний з рівним. Вислідом таких переговорів був торгово-вельний договір, який заключив князь Олег з Греками в році 911, цебто тисячу і п'ятдесят чотири роки тому. Цей договір записаний в грецькій і в українській історії і тому знаємо, що це є певна подія. Під договором підписався тоді князь Олег так: „Олег, великий князь український”

В цім договорі грецький цісар позволив, щоб київські купці привозили до тодішньої грецької столиці, Царгороду, свої товари: шкіри, мед, віск та продавали їх там — а з Греції вивозили наші купці: полуздневі овочі, срібні й золоті предмети, всякого рода збрюю, вина, дорогі матерії тощо.

Літописець пише, що Олег виборов собі цей договір з греками своєю перемогою під Царгородом. Він вирушив на двох тисячах човнів — а в кожнім човні було по 100 вояків — через Чорне море і приплив аж під

Князь Олег

Царгород. Коли обступив це місто кругом, грецький ці-
сар налякався, що не переможе Олега. Тому вийшов за
місто і попросив Олега пощади й мира. Олег пристав на
мир, але взяв з міста великі гроши — як окуп. На знак
того, що побив греків, прибив князь Олег на воротах
Царгорода свій щит.

В кілька літ по тім поході на Царгород Олег виру-
шив війною на східні сусідні держави, аж над Каспій-

ське море і в теперішню Персію. Він взагалі аж до своєї смерти воював з ворогами України і цілий світ знов уже тоді про хоробре українське військо.

Як і коли саме князь Олег помер, того певно ніде не записано. Знаємо тільки, що його поховано десь у Києві, в кілька літ по тім договорі з Грецією. А пізніше князь Володимир казав його кості викопати з могили й охрестити та поховати під мурами найкращої київської церкви, званої „Десятинною”, про яку дальше ще будете читати.

Про смерть князя Олега записав літописець ось такий дуже гарний переказ:

Вибирається раз Олег у похід; а що вже був постарівся, то призадумався над тим, чи вернеться він ще у свій рідний Київ з того походу. А були тоді на Україні такі ворожбitti-віщуни, що нібито те, що буде, вміли відгадати. То Олег приклікав одного такого старого ворожбита та й каже:

— Поворожжи мені, старче, коли я вмру й якою смертю!

А той ворожбitt сказав:

— Великий ти, князю, вояка! Завжди ти під стрілами ворожими. Та не від стріли ти згинеш, бо вони тебе не беруться. Ти згинеш від свого любого коня.

Засміявся князь та й каже:

— Від коня загину? Де ж це може бути! Та послухаю тебе, старче, й відпушу свого коня любого, що вірним товаришем, мені був у всіх воєнних пригодах!

І велів князь Олег розсідлати свого коня й пустити на волю та добре годувати. А сам сів на другого й поїхав на війну.

Чи по році, чи по двох, вернувся князь з походу. Віжджає у свій двір у Києві та й питає:

— А де мій кінь любий, білогривий?

— Ого, князю! — відповідають слуги — твій кінь уже давно згинув, а тільки його кості біліють за городом на могилі!

Жаль стало Олегові любого коня. Він казав запропонувати себе на ту могилу. А коли станув над білим черепом свого любимця, сльозами зайшли його очі, і він з жалем промовив:

— Не сповнилася твоя ворожба, старче! Бачиш, що мій кінь загинув, а я ще живу — то якже я від нього загинути можу?

Новгородський князь Рюрик

Та заледве договорив князь ці слова, як нагло щось ідке й гаряче впекло його в ногу; в очах йому потемніло і він упав на землю.

Дружинники кинулися його рятувати, аж бачать, а то гадюка вкусила князя в ногу. Вона то звила собі гніздо в черепі мертвого коня і коли князь станув необережно ногою на череп, гадюка виповзла й смертельно його вкусила.

Так отже сповнилося віщування старця, бо Олег умер від свого коня, хоча й неживого.

Цей гарний переказ про смерть князя Олега оспівали вже деякі наші поети.

Український літописець думає, що Олега назначив київським князем новгородський князь Рюрик, поки підросте його малий син Ігор. Отже історик здогадується, що князь Олег був опікуном Ігоря, бо цей власне Ігор по смерті Олега став у Києві князем.

Князь Рюрик, що володів у Новгороді Великім, був неукраїнського походження. Походив з роду варягів або норманів, які в тих часах їздили по всіх усюдах, підбиваючи ріжні країни. Він прибув зі своєю дружиною до Новгорода здалекої Півночі, з півострова скандинавського, звідти — де тепер є Норвегія. Новгородяне, що займалися торговлею і не вміли воювати, запросили Рюрика з його лицарською дружиною для своєї оборони перед різними чужими племенами. В той спосіб став Рюрик князем у Новгороді і дав початок пануючій відтак на Україні княжій династії, що звалася Рюриковичами.

Подібно як Рюрика новгородяне — так і Аскольда й Дира кияне запросили для своєї оборони. І ті оба князі, подібно як Рюрик, були варягами, а що не оставили по собі ніяких потомків — тому по них заволодів Києвом Рюриків свояк — Олег.

Що в Києві панував князь Ігор, це знаємо напевно, бо з того часу залишилася також писана памятка. Це та-

кож торговельний договір (умова) з Греками, списаний у Царгороді в році 944*). Під договором підписаний князь Ігор, а крім нього ще з двадцять імен, які називають себе „світлішими й великими князями”. Видно, що тоді на Україні було багато князів і кожний з них мав свій малий ок-

Князь Ігор

руг, але всі ті князі мусіли слухати величного князя київського. А цей князь Ігор певно був дуже завзятий і здібний, коли вмів держати стільки інших князів під своєю владою.

*) Договір князя Олега є з року 911, отже на 33 роки перед тим.

Княгиня Ольга

Ігор був князь хоробрий і відважний. Як Олег, так і він виrushав часто в походи на далекий Царгород, або над Каспійське море й до Персії. Зі всіх тих походів вертався побідником. Тільки з Царгородом не вдалося йому так, як Олегові. Греки кидали на українське військо якийсь огонь, що палив і ранив вояків. Це мабуть були такі вибухові набої, що їх Греки викидали при помочі стрільного пороху. Українці ще тої штуки не знали.

Але так як Олег не вмер у бою з ворогами, так і Ігор не згинув у битві. Його вбило племя, що називалося деревлянами. А було це так:

Деревляни жили на північний захід від Києва (довкола Києва жило племя полян) і платили Ігореві данину, бо деревлянський князь був підлеглий київському. Раз вибрався князь Ігор, зо своїм воєводою Свенельдом, збирати від деревлян податки. Строгість воєводи так роз'юшила деревлян, що вони зібрали своє військо, напали на військо Ігоря і розбили його. Самого Ігоря зловили, привязали за ноги до двох нагнутих дерев, а коли ті дерева пустили, то тіло Ігоря роздерлося на дві половини.

Коли ця страшна вістка дійшла до Ігоревої жінки, княгині Ольги, вона постановила помститися. Рушила вона з військом на деревлян і несподівано станула під їх столицею — Іскоростенем. Народній переказ оповідає, що Ольга взяла місто таким підступом: Вона зажадала від деревлян від кожної хати данини, по парі голубів і сказала, що з таким окупом піде собі назад. Деревляни були вдоволені, що так легко окупляться від пімsti й прислали княгині по два голуби від кожного дому. Тоді Ольга казала привязати до ноги кожному голубові шматочки з жаром, і пустити вільно. Голуби польетіли до своїх хат, а в часі лету шматочки запалилися і вмить усі хати почали горіти. Тоді Ольга здобула Іскорosten' і прилучила землю деревлян до київського князівства.

Княгиня Ольга володіла дуже розумно і скріпила українську державу. Вона сама, перша з українських князів, прийняла християнську віру, бо тоді українці вірили ще у своїх слов'янських богів. Її християнське ім'я було Олена.

Про розум і хітрість княгині Ольги свідчить ще така подія, записана в літописі:

Коли Ольга, уже вдовою, приїхала до Царгороду, щоб там охреститися, то грецький ціsar так сподобав собі її, що став просити її руки, цебто, щоб Ольга стала йому жінкою. Але Ользі не сподобався ціsar, а зрештою вона

не хотіла лишитися в Греції, бажала вернутися на Україну і тому взялася на хитроці. Вона сказала цісареві: „Добре, вийду за тебе, але найперше мушу охреститися, бо ти християнин, а я ще поганка”. Тоді Ольгу охрестили, а одним з кумів був цісар. Коли по хрещенню цісар пригадав Ользі її обіцянку, вона відповіла:

„Я дуже радо була б твоєю жінкою, але ти є мій хресний батько, то не вільно тобі брати собі за жінку свою хресну дочку!” Цісар був безрадний і вкінці відпустив Ольгу з величими почестями. Ольга вернулася до Києва і ще довгі літа володіла Україною.

3. КНЯЗЬ СВЯТОСЛАВ ХОРОБРИЙ

Княгиня Ольга мала одинокого сина, Святослава. Він був дуже відважний та хоробрий. Його хоробрість була знана всім сусідам України. Він ціле своє життя і князювання провів не в Києві у палатах, але в походах, у полі, зі своїми вояками, які його дуже любили, бо він жив так просто, як і вони, хоча він був князем.

У похід не возив він із собою ні казанів, ні наметів. Спав на землі, поклавши під голову сідло. І в просту страшну: нарізував конину, або воловину, або м'ясо іншого звіря тоненькими платками, пік на вогні і так ів.

А на ворогів своїх не нападав хитро, знечев'я, щоб їх заскочити. Ні! Він попереду себе посылав до того, на кого йшов походом, свого посла, щоб переказав ворогам його воєнний привіт:

„Іду на вас!”

І аж тоді йшов на ворога, який тимчасом приготовився до битви. Таким гарним звичаєм Святослав здобув собі пошану навіть у ворогів. Вони й боялися його дуже, бо думали собі: „Коли він нас попереджує про свій похід, то видно певний своєї перемоги; видно, що мусить мати велике військо”.

Такий то князь-лицар став володарем України по смерті своєї матері, княгині Ольги. Він довго й не сидів у Києві, передав усю владу в державі своїм трьом синам: Ярополкові, Олегові й Володимирові. А міг він собі на це позволити, бо князь Ігор і княгиня Ольга впорядкували державу так, що в нутрі був лад і спокій.

Багато походів зробив князь Святослав за своє життя. Багато воєн закінчив побідно й щасливо та багато воєнної добичі привіз на Україну. Він побив хозарів, що мали тоді свою державу над рікою Волгою; побив народи підкавказької землі, що звалася тоді Тьмуторокань, а нині зветься Кубань, де живуть тепер кубанці, потомки запорозьких козаків. Потім побив ще болгар, що мали державу над Дунаєм.

Раз, ще за життя княгині Ольги, прислав до Святослава грецький ціsar, Никифор Фока, посла з проосьбою, щоб він ішов воювати з болгарами, що тоді над Дунаєм заснували свою державу. Ця Болгарія є нині маленька та слабенька держава на Балкані, а тоді була вона така сильна, що болгарський цар Петро наложив на грецького царя данину і той мусів її платити. Та по якімсь часі грецько-му цареві Никифорові стало соромно, що він мусить платити дань болгарам. Він попросив у князя Святослава помочі проти болгар, а за це обіцяв йому велику нагороду та й уже заздалегідь прислав йому дорогі дарунки.

Святослав рушив зараз зі своїм військом на Балкан і побив болгарське військо. Болгарський цар з журби занедував, а тоді Святослав рішив лишитися в Болгарії. Він осів у місті Переяславі над Дунаєм і сидів там. Та зле зробив він, що не вернувся на Україну, бо вороги України, печеніги, як лиш почули, що Святослава нема на Україні, так зараз рушили походом на Київ. Вони облягли Київ кругом, але кияни вислали післанців до Святослава, і він прибув з військом з Болгарії і прогнав печенігів. Однак і тепер Святослав не залишився в Києві, хоча перед смертю дуже просила його старенька мати, княгиня Ольга, щоб

Князь Святослав Хоробрий

залишився білі ней. Але дарма. Воєнні пригоди тягнули його в походи.

Коли померла княгиня Ольга, Святослав дуже величаво поховав свою ненъку. Опісля передав усю владу у Києві своому синові Ярополкові, у деревлян Олегові, а в Новгороді Володимирові, а сам рушив таки назад до Болгарії.

Тимчасом грецький цар погодився з болгарами і проти Святослава вийшло велике болгарське військо. Та Святослав розбив це військо, а тоді рушив і на Царгород, Грецький цісар, Іван Цімісхій, наслідник Никифора, мусів дати Святославові великі гроші і дарунки, щоб не нинішив Царгорода. І побідний Святослав вернувся назад у Болгарію й осів там, тримаючи болгарського царя в неволі.

Про цей похід Святослава на Царгород оповідають літописці таке:

Коли князь окружив Царгород військом, греки ради-ли, що робити. І хтось порадив випробувати Святослава. Урадили передати йому дорогі дарунки й золотий меч. Посли принесли ці дарунки: дорогі шовки, вина, золо-то, срібло і меч і дивилися, що князь буде найбільше ці-нити. Святослав уявя усі дарунки і роздав своїм прибічни-кам, а меч припerezав собі до боку. Посли переказали це цісараві, а він сказав:

„Це хоробрий вождь, коли він усе роздав, а меч собі задержав; годі з ним воювати!” І рішив окупитися.

Та незабаром потім грецький цар знову зібраав велике військо і захотів прогнати Святослава з Болгарії. Він оточив Святослава під містом Доростолем. Та Святослав не хотів підлатися і заохочував своїх вояків до бою такими словами:

„Нема вже нам де подітись! Хоч неволею мусимо стати до бою, а не посorомимо ж землі рідної та поляжемо тут кістями, бо мертві сорому не мають. А втечено, то буде нам сором на віки!”

Довго витримували українські війська облогу воро-жої переваги, аж нарешті помирився Святослав з царем чесно й опустив Болгарію. Очевидець описує стрічу Святослава з грецьким царем над берегом Дунаю і пише: „Український князь був одягнений просто, як його вояки, тільки у правому вусі мав дорогу сережку та й сорочка на ньому біліща, як у вояків”

Коли Святослав вертався з Болгарії до Києва, трапи-лося нещастя. Греки переказали печенігам, що Святослав

іде з великим добром, набраним у Болгарії. Тоді печеніги напали зрадливо Святослава біля Дніпрових порогів і ви-різали всю його малу дружину. Самого Святослава печеніги вбили, а з його черепа зробив собі печенізький вождь чашу, окував її золотом і пив з неї вино. На тій чаші з Святославового черепа була така напись: „Чужого шукаючи — своє загубив!”.

Про цього славного князя-лицаря і завойовника співає наш поет, що:

„Був це сміливий князь-вояка,
Все в таборі проживав,
І ціле життя відважно
З ворогами воював.

Як на кого йшов війною
То казав: „Іду на вас!”
Ненадійно на ворога
Не напав він ані раз.

Звоював він печенігів,
І над Волгою хозар —
І Болгарію побити
Кличе його грецький цар.

Але зле вчинив ти, князю,
Що у городі чужім
Ти осів собі й занедбав
Рідний Київ — батьків дім.

Ти сидиш в Переяславці,
А тимчасом печеніг
Рідний Київ облягає —
Все валить собі до ніг.

Хоч побив ти печенігів,
Знов вертаєшся в чуже;
Грек згодився з болгарином —
Ждуть зі зрадою тебе.

Хоч помстив ти зраду грека
Й ворогів чимало вбив —
Мусів ти від переваги
Відступати з тих країв.

А стрінувши печенігів,
В лютім бою ти упав,
Ворог з черепа твоєого
Мед-вино собі спивав...”*)

Так скінчив хоробрий князь Святослав своє войовниче життя. Загинув молодо; мав тридцять літ. Помстилося на ньому те, що воював не тільки, щоб боронити своєї землі, але щоб також здобувати чужі землі.

Але лишив він по собі славного наслідника, — свого сина Володимира.

4. ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ — „ЯСНЕ СОНЕЧКО УКРАЇНИ”

Як він Христову віру утверджив і Україну зміцнив

Князь Святослав залишив трьох синів: Ярополка, Олега і Володимира. Князем у Києві і на цілу Україну захотів стати Ярополк. Він побив молодшого брата Олега, що княжив у Овручі, а тоді Володимир, що сидів у Новгороді, втік на північ за море до варягів і просив у них помочі. Варяги дали йому поміч і він побив Ярополка та в році 980 став київським князем.

Для України він прислужився так дуже, що за його часів та ще потім, за його сина, Ярослава Мудрого, Україна була найсильнішою державою за всі часи свого існування.

Як же він зміцнив українську державу?

Передусім зібрав усі українські землі під свою руку, так, що ціла Україна мала тільки його слухати. Він також

*) Юрія Шкрумеляк.

Князь Володимир Великий

повідбираав українські землі від ворожих сусідів, які ті землі раніше завоювали. Наприклад, на заході прилучив Червенські та й інші городи; від литовців узяв Побуже (землі над Бугом), а також прилучив до своєї держави українську землю за Карпатами.

Злучивши так усі українські землі в одну цілість, князь Володимир забезпечив їх від ворогів. Одних ворогів побив, а з другими помирився, так, щоб Україна мала спокій. Він жив у згоді з сусідніми народами і державами, як от з поляками, греками, болгарами, чехами й мадярами. Клопіт мав тільки з печенігами, які раз-у-раз нападали на українські землі від сходу і нищили села й міста. З ними

зводив Володимир численні бої. Про бої є ріжні оповідання, а одне описує таку битву.

Раз печеніги підійшли під самий Київ і проти них вийшов Володимир з військом. А тоді вождь печенігів сказав до нього так:

— Не проливаймо крові наших воїнів, але виберім зо своїх військ по одному силачеві: я одного, а ти одного і нехай вони обидва буються! Як твій моєго поборе, то ми заберемося з України, а коли мій побє твого, — тоді ми будемо вас три роки нищити.

Зажурився Володимир, чи знайде у своїм війську такого силача, щоб поборов страшного печеніга. Аж зголосився якийсь Кирило Кожемяка, що шкіри виправляв, і сказав, що буде боротися з печенігом. І той Кирило зійшовся з печенігом. Печеніг був страшенно високий і грубий, а наш Кирило маленький, то Володимир боявся, що не поборе він печеніга. Але як Кирило зловив печеніга у свої руки, то в того лише кістки хрупнули — такий Микита сильний був! Коли Кирило убив великанів, тоді печеніги повтікали у степи і вже Володимир мав з ними спокій.

Забезпечивши так українську державу на зовні від ворогів, Володимир почав скріплювати її і в нутрі. Щоб здобути собі вірність і любов народу, Володимир не володів самовільно, але взивав на пораду старих мудрих людей, вибраних з волі народу. Він часто спрошував багато народу до себе в гостину; спомагав бідних, старців і калік, помогав сиротам і вдовам. То не диво, що всі називали його ласкавим батечком і „Сонечком Ясним”.

Та найважніше, що він зробив для України було те, що сам прийняв християнську віру й охрестив увесь нарід. Тоді найкраїцю і найкультурнішою державою у світі була Візантія зі столицею Царгородом (нині Константинополь або Стамбул.) Це була християнська держава, а Русь-Україна була тоді ще поганська. Тож — щоби перейняти від своїх сусідів греків з Візантії ту культуру й освіту, що була конечно потрібна для розвитку народу — князь Володимир прийняв з візантійської держави християнську

віру. З Візантією лучив Володимира вже раніше тісний союз, бо він був одружений з сестрою візантійського цісаря, Анною, що очевидно була християнкою.

В році 988 літом він запросив на Україну грецького митрополита і священиків і вони почали хрестити народ, найперше в Києві, а потім у цілій державі. Людей хрещено в ріці (в Києві у Дніпрі) так, що матері держали дітей на руках. Кого охрестили, тому давали хрестик на шию.

Літописець Нестор

Всіх поганських ідолів (божків) казав Володимир потопити в Дніпрі. Від того часу, як Україна стала християнською, почала ширитися в нас наука й освіта. Від того часу почали учені монахи писати українську історію і тому ми про Володимира знаємо вже багато більше, як про давніших князів: Олега, Ігоря і Святослава, бо за них ще

й письменних людей майже не було на Україні, отже хто міг записувати те, що діялося на Україні?

За часів Володимира і Ярослава Мудрого жив у Києві учений монах Нестор, який списав у великій книзі все те, що діялося на Україні від найдавніших часів аж до часів князя Ярослава. Ця книга зветься: „Несторів літопис”. По Несторі було ще кілька літописців із пізніших часів.

Впорядкувавши так цілу державу, Володимир постановлював по ріжних городах (містах) своїх синів, а сам сидів у Києві і правив цілою державою. Він заложив інші нові міста, як прим.: Володимир на Волині. Побудував також багато церков, так у Києві, як і по інших містах. Найкраща церква була „Десятинна” в Києві, звана так тому, що князь давав на ней десяту частину зі своїх прибутків.

Володимир казав бити перші срібні українські гроши. На одній стороні монети був образ Володимира на престолі, а на другій державний герб — тризуб. Володимира прозвано Великим тому, що зробив українську державу великою і міцною. Він умер в р. 1015, отже князював 35 літ. Його поховали в Десятинній церкві. Українська Церква почитає його за святого тому, що він охрестив Україну.

І наш поет оспівує князя Володимира так:

„Звав тебе народ ласкавим,
Називав теж „Сонцем Ясним”,
Бо зробив ти край великим,
А свій люд — багатим, щасним.

Ти зібрав всі руські землі
Від Кавказу по Карпати —
І від моря аж по Волгу
Став „Великий” панувати.

Ти віддав в громаді владу
Всім найстаршим громадянам,
Сам став зверхнім судією
Й опікуном всім підданим.

Християнську вніс ти віру
У народ — мов цвіт обнови,
Що красив нам нашу землю
Світлом правди і любови.

І побивши печенігів —
Жив з сусідами у згоді;
Лад поширював в державі
І добробут у народі.

Тож за твого князювання
Край зацвив, як цвітка рожі —
І за те ти в нас „Великий”,
А „Святий” у церкві Божій!...”*)

5. КНЯЗЬ ЯРОСЛАВ МУДРИЙ

Як він мудро державою управляв

По смерті Володимира почалася війна між його синами за княжий престол у Києві. Володимир залишив синів: Бориса, Гліба, Святополка, Святослава, Ярослава і Мстислава. Найбільше любив Володимир сина Бориса і хотів, щоб він обняв по нім княжу владу в Києві. Та смерть захопила Володимира, як Бориса не було в Києві. Він був далеко в степу в битві з печенігами. З того скористав Святополк, який був при смерті батька і проголосив себе київським князем. Та щоб чутися безпечним, він вислав своїх вояків напроти Бориса і казав його вбити. По тім, так само підступом, убив Гліба і Святослава.

Почув про ті злочини Святополка — Ярослав, що князював у Новгороді. Він зібрав велике військо і пішов на Київ, покарати Святополка. Але Святополк візвав собі на поміч польського короля, Болеслава, якому дав за це Червенські городи. Болеслав, прийшов з польським військом і разом зі Святополком таки побив Ярослава. Але потім,

*) Юра Шкрумеляк.

як Болеслав вернувся до Польщі, Ярослав знову пішов на Святополка і над річкою Альтою розбив військо Святополка, так, що цей мусів утікати і десь потім згинув без вісті. За те, що Святополк вбивав рідних братів, прозвав його нарід „Окаянним”.

Тепер Ярослав став уже князем у Києві і задумав зі-брати решту земель. Та на східній Україні князював ще його останній брат Мстислав. Це був князь дуже хоробрий. Він заєдно перебував у битвах з печенігами, половцями, касогами й іншими ворогами України. Оповідають, що він раз боровся з князем касогів (черкесів) Редедею. Щоб не проливати крові війська, оба князі, Редедя і Мстислав, вийшли на середину поля і стали боротися. Та хоч який сильний був Редедя, то таки Мстислав кинув його до землі і вбив. Від тоді касоги платили Мстиславові данину.

Не диво, що коли Мстислав зійшовся з Ярославом коло Чигирина, то Мстиславове військо розбило сили Ярослава і Ярослав пустився тікати. Але Мстислав шанував старшого від себе Ярослава. Тому наздігнав його і сказав: „Брате, ти старший! Вертайся до Києва і князюй собі здоров над усею правобічною Україною, а я буду князем лівобіч Дніпра!” Ярослав згодився на це і від тоді, аж до смерті Мстислава, оба брати жили в згоді. Мстислав навіть пішов з Ярославом і помог йому відбрати від поляків Червенські городи, що їх Святополк дав був за поміч польському королеві Болеславові Хороброму.

По смерті Мстислава став Ярослав одиноким князем усіх широких українських земель. Щоби забезпечити Україну від ворогів побудував на границях багато твердинь. Над рікою Сяном побудував він тоді город і сильно його укрілив, який від його імені назвав Ярославом.

Відтак остаточно розбив печенігів під самим Києвом і на тім місці побудував величаву церкву св. Софії, яка стоїть до нині. Забезпечивши державу від ворогів, він привернув лад і спокій в краю, а щоб всі суди однаково

Князь Ярослав Мудрий

і справедливо судили, казав списати всі права в одну книгу і назвав її „Руська Правда”. З цієї книги видно, що давні наші предки дуже цінили людську честь, не любили злодіїв та убийників, шанували старших. Були також доброго серця, бо не запровадили кари смерті; за всякий злочин можна було викупитися грішми, а найтяжчою карою було вигнання з краю (за крадіж коней і за підпал). Князь Ярослав будував церкви, а при них заводив школи і в той спосіб ширив освіту.

Своїми мудрими розпорядками і законами Ярослав скріпив українську державу так, що сусідні чужі держави

старалися про його приязнь і посвоячилися з його родом. Ярослав подружив своїх синів з чужоземними королівнами, а своїх дочок з королями. Його син Всеволод оженився з грецькою царівною, дочка Єлісавета одружена була з норвезьким королем Гаральдом, а княжна Ганна з французьким королем Генриком II. Сам Ярослав був жонатий з дочкою шведського короля.

Перед смертю поділив Ярослав цілу Україну на землі, або на так звані „уділи”, і до кожного уділу призначив одного сина. Але наказав їм слухати найстаршого князя в Києві, а ним призначив сина Ізяслава. Своєму внукові Ростиславові дав Галичину і від цього князя починається рід галицьких князів Ростиславичів. З надією, що по нім буде Україна сильна і славна, вмер Ярослав Мудрий в зимі 1054 року, в 75 році життя. Панував 35 літ. Його поховали в церкві св. Софії у мармуровій домовині. Він є побіч Володимира Великого одним з найславніших українських князів. За своє мудре князювання дістав Ярослав назву „Мудрого”.

Чи сповнилися його надії і чи сини князювали в згоді, — про те прочитаємо далі.

6. КНЯЗЬ ВОЛОДИМИР МОНОМАХ

Як він князював і яку науку дітям дав

Ярослав Мудрий мав п'ять синів: Ізяслава, Святослава, Всеволода, Ігоря і Володимира. Між тих синів поділив він цілу Україну на п'ять уділів, а ще шостий уділ: Галичину, дав своєму внукові Ростиславові, що був сином Володимира.

На жаль — ті сини Ярослава Мудрого не жили по батьківській смерті в згоді так, як того бажав їх славний батько. Вони зараз почали між собою воювати, а з того користали нові вороги України — половці, що прийшли тоді з над Каспійських степів.

По смерті Ярослава князював у Києві його найстарший син, Ізяслав. Він часто воював з братами: Святославом і Всеволодом, проти яких Ізяслав взвивав на поміч навіть польського короля, Болеслава II „Смілого”, що був його швагром.

По смерті Ізяслава став київським князем його молодший брат Всеволод, що мав багато клопоту з половцями.

Князь Володимир Мономах

Він теж остаточно віддав Галичину синам Ростислава — Василькові і Володареві.

По Всеволоді князював у Києві Святополк, син Ізяслава. За його часів половці так уже шарпали Україну, що треба було піти на них війною. За порадою Всеволодово-

го сина, князя Володимира Мономаха, зібралися всі князі в році 1103., пішли на половців і сильно їх розгромили.

По смерті Святополка кияни запросили собі за князя цього власне Володимира, що був сином Всеволода, отже внуком Ярослава Мудрого. Його згідливість і хоробрість знали всі і сподівалися, що він знову зміцнить Україну так, як його дід — Ярослав Мудрий, і прадід — Володимир Великий.

Надії киян і цілої України здійснилися. Володимир князював дуже розумно й справедливо та обороняв край перед половцями й іншими ворогами. Він знову зібрав у своїх руках всі українські землі, крім Галичини, де тоді вже князювали самостійно галицькі князі з роду Ростислава. З половцями звів Володимир більше, як вісімдесят битв і взяв у полон триста половецьких князів; знищив половців так, що вони від тоді служили вже українським князям. Любив правду і щодня сам судив людей на своючу дворі; а судив справедливо. Заступався за убогих і слабих перед багатими й сильними. Так само не позволяв, щоб князі билися або сварилися між собою. Щоб злутити всі українські сили проти ворогів, Володимир скликав два рази всіх князів на з'їзд. На тих з'їздах князі присягали на Євангеліє і цілували хрест, що будуть жити в згоді між собою, а це дуже зміцнило українську державу. Слава про нього йшла по всіх краях. Кажуть, що грецький ціsar Константин Мономах прислав йому дорогі дарунки, між якими був золотий вінець з хрестом зверху. Цей вінець називався „шапкою Мономаха” і тому й князя Володимира назвали „Мономахом”. Він мав до цієї назви право ще й тому, що його мати була дочкою грецького цісаря Мономаха, отже Володимир був його внуком.

Володимир Мономах князював у Києві 12 літ і вмер 1125 року. Його поховали у церкві св. Софії в Києві. Умираючи, залишив своїм синам заповіт, себто поучення, як мають чесно і згідно жити, щоб рідний край зріс у силу. Він пише в тому заповіті так:

„Більш над усе майте страх Божий. Не лінуйтесь, не покладайтесь на бояр і на воєвод — а самі доглядайте за всім. Шануйте старого чоловіка, як батька, а молодого, як брата. Будьте справедливими суддями, присяги не ламайте. Гостей і послів вітайте, як не дарунками, то напитками, бо вони по чужих землях несуть добру і зло славу. Не забувайте того, що знаєте, а чого не знаєте, того научайтесь”.

Постать Володимира Мономаха, поруч Олега, Володимира і Ярослава Мудрого, належить до наскільких в історії українського народу. Тому звеличує його наш поет у пісні так:

„По незгодах між братами
Ти забліс, як зірка ясна:
Бо за тебе Україна
Процвітала горда, щасна.

Добрий, чесний ти й розумний,
Справедливо став судити —
Ти сильнішим не дозволив
Слабших кривдити й гнобити.

Міцно владою держав ти
Пребагату Україну —
І на ворога водив ти
Свою сміливу дружину.

У вісімдесят походах
Взяв князів-половців триста;
Твоя слава по Вкраїні
Голосна ішла і чиста.

Ти князів до згоди кликав,
Як дітей та рідна мати:
— Знайте всі, що тільки згода
Може тривко будувати!

Ти на смертному вже ложі
Дітям дав свої науки, —
Довго тим наш край держався,
Що створили твої руки!...”*)

7. ОСТАННІ КІЇВСЬКІ КНЯЗІ

Як і через що Київ піду pav

Князь Мономах лишив кількох синів, а з них найважніші: Мстислав, Ярополк, Вячеслав і Юрій. По смерті батька головним князем у Києві став Мстислав. Він був князем мудрим і справедливим і старався управляти державою так мудро, як його батько. Але князював він дуже коротко, всього лиш 7 літ. А по його смерті настають ліхі часи на Україні. Всі князі хотять панувати в Києві, а з того користають вороги і шарпають Україну, а Київ через те підупадає.

Сини Мстислава хотять зробити Київ власністю свого роду, Мстиславичів, але на них ідуть війною інші сини Мономаха, себто їх стрижки (дядьки). Один з них — Ярополк, таки став кіївським князем. Та хоч був це хоробрий вояк, але не зумів завести ладу й спокою. Він також князює тільки сім літ і вмирає, а його наслідником став його брат, третій син Мономаха, — Вячеслав. Але Вячеслава зараз таки проганяє з Києва Всеволод Чернігівський не з роду Мономаха, і сам забирає Київ для себе. Він здирав з Киян великі податки, а котрі міста, чи села, не хотіли платити, на тих він спроваджував половців зо степу. За це кияни дуже його зненавиділи, й як він по сьомох літах умер, то покликали собі на князя Мономахового внука, а Мстиславового сина — Ізяслава Мстиславича.

Цей Ізяслав був добрий князь, бо старався кріпко тримати в злуці всі українські землі і не допускати до воєн за Київ. Але йому не давав спокою четвертий син Моно-

*) Юрія Шкрумеляк.

маха — Юрій, званий Сузdalським, бо князював далеко на півночі, у місті Суздалі. Він називається також „Довгорукий”, бо справді мав чомусь то довгі руки. Цей Юрій упорядкував там на півночі свою окрему державу і дуже собі її сподобав. Населенням цієї держави були фіни з племені чудь, а до них він спровадив з північної України ще багато українців. З тої то мішанини людей почав народжуватися новий народ і нова держава. Це народ мос-

Сузdalський князь Андрій Боголюбський

ковський і держава московська, названа так від міста Москви, яке заложив той сам Юрій — Мономахів син. Той новий народ і дальші князі, потомки Юрія Довгорукого, хоча й походили з українського роду, стали потім найбільшими ворогами України.

Юрій сподобав собі північні землі, бо той мішаний народ був йому слухняний і в краю був спокій, та ніякий інший український князь не лакомився на ці землі. Але

Юрій захотів мати й Київ, бо київський князь мав тоді найбільшу пошану. Тому ціле своє життя воював він з Ізяславом за Київ і в тій боротьбі брали участь майже всі князі: бо одні стали по стороні Ізяслава, а другі по стороні Юрія. Юрієві вдалося здобути Київ, але він князював там зaledве кілька місяців, бо кияни самі пізнали, що він уже не дбає про Україну, тільки про свій Сузdal' i Москву. Тому прогнали його, а Ізяслав князював у Києві дальше аж до своєї смерті.

По смерті Ізяслава став князем його брат — Ростислав. Юрій Довгорукий знов здобув Київ, але скоро потім умер, а в Києві знову князював Ростислав, внук Мономаха, брат Ізяслава. Це був останній київський князь, що ще мав пошану у своїх і в чужих і вдержуває спокій у державі. Князював вісім літ, а по його смерті став князем син Ізяслава — Мстислав.

За цього Мстислава прийшов на Київ, і з тим на Україну, останній удар. Син Юрія Довгорукого — князь Андрій Боголюбський — зовсім уже відчужився від України, сидячи в Суздалі та в Москві, зависно поглядав на Київ, що все ще був величавим містом. Нарешті в році 1169, дня 10 березня, він зо своїми москалями напав на Київ і знищив його зовсім. Повбивав усіх киян, а жінок забрав у неволю. Ограбував церкви і навіть забрав зі собою образи. Від тоді Київ на довгі роки й віки підупав і втратив своє давнє значення. Князі ще володіють своїми уділами на Україні, але великої сили вже не мають. На півночі росте в силу Москва, цебто пізніша Росія, а на заході постала самостійна велика Галицько-Волинська Держава, що сягала від Сяну аж до Дунаю.

Тут запамятаймо собі те, що через суперечки князів з роду славного Мономаха Київ упав, а один син Мономаха — Юрій Довгорукий і його син Андрій дали початок московському народові, який справді ще й донині має ті „довгі руки” і все посягає ними по Україну.

Про це, як за князя Мстислава напав на Київ Андрій Боголюбський, якого дідо, Володимир Мономах, був

Москалі руйнують Київ

колись щирим українським, князєм, пише наш поет так:

,Застогнав ввесь степ широкий,
Заридала Україна —
Йде з півночі в город Київ
Злая, чорная година.

То Андрій, син України,
Що від неї відчужився,
В сірій півночі суздальській
Він на віки залюбився.

Хоче бути сам великим
І в Суздалі панувати,
Суне з ордами з півночі
Рідний Київ руйнувати.

Ой, Мстиславе! Не веселе
Було твоє князювання!
Слава в порох упадає,
Втіха зійшла в плач, ридання!

Вдерлись орди у святині
І забезчестили ікони,
Вже не піде князь молитись,
Вже не вдарять рано дзвони.

Бо завзявся лютий ворог.
Нашу славу скасувати,
Вже не блисне наша велич,
Плаче Київ — наша Мати!...”*)

8. ПОХІД КНЯЗЯ ІГОРЯ НА ПОЛОВЦІ

Як наші князі в обороні України погибали

Українські князі, вже починаючи від Святослава „Завойовника”, постійно воювали з печенігами. Печенігів нарешті розбив Ярослав Мудрий так, що вони вже не мали сили нападати на українські землі, а до того ще знищили їх нові степовики монгольського племені, — половці.

Половці прийшли з Азії, розбили печенігів і всадовились між ріками Доном і Волгою. Вони в році 1068, за князя Ізяслава, вперше напали на Переяслав, бо туди було

*) Юрія Шкрумеляк.

Половці на Україні

їм найближче. Розбивши над річкою Альтою війська трьох князів: Ізяслава, Святослава і Всеволода, вони рушили на Київщину і нищили все по дорозі. В тім помагали їм ще навіть деякі несовісні князі, що взивали їх на поміч проти своїх братів. Аж князь Володимир Мономах у році 1097 скликав з'їзд князів і там усі присягнули, — одностайно стати на половців. До походу прийшло шість років пізніше,

цебто 1103 року. Майже всі українські князі зібралися тоді над Дніпром, на острові Хортиці, де потім була Січ Запорізька. Прибуло й українське військо з Галичини, де тоді князювали перші Ростиславичі. Галичани припилили Дністром до Чорного Моря, а звідси перейшли до Дніпра і попили горі Дніпром до Хортиці. Тоді всі разом, під проводом Володимира Мономаха, рушили в степи й дуже побили половців та й узяли дванадцять їх князів у полон. Від тоді Україна мала спокій на яких 50 літ. Але пізніше, як князі знову завели між собою спори та війни, половці роззухвалися й почали знов нападати на Україну. Поподинокі князі, головно Переяславські і чернігівські, билися з ними, але не могли їх розбити. Аж в році 1184 київський князь, Святослав, з князями: Рюриком і Ярославом чернігівським, врадили піти спільно на половців. Тоді вони знову намовили всіх князів, щоб одностайно стали до бою з ворогами, і князі послухали. Всі вислали свої війська й Ярослав Осьмомисл, тодішній князь галицький, прислав своїх воїнів. У липні 1184 пішли в степи й за річкою Орел стрінулися з половецьким ханом Кончаком. Вони побили половців, а їх хана Кончака взяли в полон.

Думали, що вже буде спокій. Та як лише Кончак викупився з неволі, то знову зібрав своїх половців і рушив на Україну весною 1185 р. Коло Хорола зійшлися з ним князі Святослав і Рюрик, а з собою мали ще „чорних клобуків”, що походили з монгольського роду торків і служили українським князям. Кончак оборонявся довго і стріляв якимсь „грецьким огнем”, але не встоявся і почав утікати. Це було на самий Великдень. Князі вислали за ним в погоню „чорних клобуків” (вони звалися так від чорних шапок, що їх носили, а шапка у староукраїнській мові називалася „клобук”), а самі йшли з військом за ними. І був би може Кончак утік аж за Дін, але за ним погналися, наперед старших князів, князь Новгороду Сіверського, — Ігор, і його брат, князь курський, — Буй-Тур Всеволод, оба сини Святослава, а з ними ще син Ігоря, Володимир з Путівля, та й братанич, Святослав Рильський. Вони хо-

тіли прислужитися рідному краєві, бо мали хоробре військо, але було його мало, так що, Кончак зібрав половців і по довгій битві розбив їх і знову рушив лютий на Україну.

Цей похід Ігоря Святославича на половців оспівує невідомий український поет з тих часів, певно якийсь лицар,

Зловіщі знаки на небі перед Ігоревою дружиною

що був у Ігоревій дружині. Пише про цей похід у своїй поемі: „Слово о полку Ігоря”. Ця поема така гарна, що хочемо коротко розказати її зміст, поки ви, молоді читачі, прочитаєте її колись цілу.

Як тільки до Ігоря долучився брат Буй-Тур Всеволод зо своїми хоробрими вояками, тоді рушили вони в степи. Та на небі показалися зловіщі знаки, що їх поет уважає за ворожбу нещастя. Сонце притьмилося, звіялася буря, військо почало непокоїтися. Але Ігор станув перед військом і закликав громко:

— Браття! Лучче згинути в поході, аніж завертатися собі на сором! Ходім аж до Дону, щоб шоломом води з нього зачерпнути, або копіє (спис) зломити і вмерти!

І рушили далі. І досвіта стали над річкою Каялою, що впадає до Озівського моря (тепер ця річка зветься: Калміжа), уставилися в ряди й загородили степ червоними щитами, наче муром.

Це було в п'ятницю рано. Кончак і Гза, половецькі хани, уставили її своє військо й почалася страшна битва. Першого дня наші князі побили половців, забрали в них багато майна й хоругов, що їх воїни кинули до ніг хороброму Ігореві-Святославичеві.

Настала ніч і здавалося, що половці вже повтікали. Але досвіта в суботу вони знову кинулися в битву й бились розпучливо. Списи ломилися, мечі щербилися, дудніла земля над Каялою, бо з над Дону й Донця йшли з великим криком нові ватаги половців своїм на поміч. Бились знову цілу суботу. Буй-Тур Всеволод рубав ворожі голови, як ліс, та що зрубає десять, а на це місце стає живих двадцять. А йому на поміч шле останнє своє військо брат Ігор. І бились так цілу суботу і знову битва була непріщенна. А в неділю рано зійшлися знову, та вже не було сили у хоробрих лицарів. До полуночі майже всі погинули, а князів узяли половецькі хани в неволю. Взяли Ігоря і Всеволода, і Володимира і Святослава.

Поет каже, що від того посумніла вся українська земля, а київський князь Святослав мав тої ночі страшний сон, який віщував йому, що його сини, (себто підчинені йому князі) Ігор і Всеволод, у великій пригоді знайшлися. А як дійшла до Києва страшна вістка про битву над Каялою, та заплакала вся Україна й заридала Ігорева дружина, княгиня Ярославна у Путивлі. Поет взыває у своїй поемі всіх українських князів, щоб пішли пімститися за Ігоря, бо половці й до них незабаром доберуться. І справді, зараз по

Князь Ігор Святославич

Княгиня Ярославна з мурів города Путивля
виглядає свого мужа Ігоря

тій нещасливій битві, половці знову кинулися на Україну й дуже її спустошили аж по сам Київ.

Та князь Ігор не був довго у половецькій неволі. Йому пощастило зазнайомитися з якимось половчином Овлуром, і при його помочі він скоро втік з неволі на Україну.

Невідомий поет описує його втечу і те, як половці пустилися рано за ним у погоню, але не здігнали. Ігор летів птахом, і щасливо дістався у Новгород. І тоді зраді-

ла вся Україна. У два роки пізніше визволилися з неволі й інші князі й повернулися на Україну.

А половці вже й не нападали, бо були дуже ослаблені тою битвою, а з Азії загрозили їм інші монголи — татари, що потім розбили їх зовсім і самі почали шарпати Україну.

Ця поема „Слово о полку Ігореві”, де описується битву над Каялою, така гарна, що можна її рівняти з найкращими творами світа. А написав її якийсь український лицар у 12-ім столітті, тому 750 літ. З того видно, що культура на Україні була тоді дуже висока.

І в пісні співає наш відомий поет про геройські Ігореві подвиги так:

„Славний Ігорю, наш княже,
Сину князя Святослава —
По вік-віки ме ходити
В нас про тебе добра слава!

Та й про твого, княже, брата —
Про Буй-Тура Всеволода,
Що йому разом з тобою
Трапилася важка пригода.

Ви оба на перевагу
Половецьку наступали,
І своїм завзяттям бистрим
Половчина здивували.

Та й здумілася в неділю
Бистра річенька Каяла:
Звідки то кровав січа
Над її водами встала...

Бо поплило нею в море
Досить кровці дорогої,
Що за край свій ви пролили
І хоробрі ваші вої.

Ви нам, лицарі завзяті,
Славний заповіт лишили:
Щоб ми того, що нам рідне,
До загину боронили!**)

ЗАКІНЧЕННЯ 1-ШОІ ЧАСТИНИ

Отак описали ми коротко головні події з часів, коли Українською Державою управляли київські князі, цебто коли Київ був справді столицею всіх українських земель. Ці часи в нашій історії мають назву: „Київська доба”. Вона триває від початків Української Держави, цебто від якого 700 року, до зруйнування Києва в р. 1169, отже майже 500 літ. Та вже певно й з того короткого опису ви пізнали, що ця держава й її славна столиця була б проіснувала багато довше, а може була б і до нині, якби всі князі жили в згоді й спільно воювали з противниками України. А ця незгода більше пошкодила, ніж вороги. Про правдивість цього переконаєтесь ще й далі, читаючи дальшу історію рідного народу. І тому вже тепер затямте собі, що мусимо всі в згоді і єдності жити, бо велику правду містить в собі наша стара приповідка, що: згода — будує, а незгода — руйнє!

**) Юрія Шкрумеляк.

ЧАСТИНА ДРУГА

**ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА
ДЕРЖАВА**

1. ПОЧАТОК ГАЛИЦЬКОГО КНЯЗІВСТВА

**Перші галицькі князі:
Борис, Ростислав, Рюрик, Володар і Василько**

В першій добі світлого розвитку української держави — Київ був наймогутнішим містом на всій Україні і був дійсною столицею тодішньої великої української держави. Київський князь був найстарший між іншими українськими князями і вони звичайно його слухали. Та часто також деякі, так звані удільні князі, повставали проти великого князя київського, йшли на нього війною і навіть брали собі на поміч ворогів України, як от: печенігів або половців, щоб повалити київського князя і собі засісти на престолі в Києві. Бувало й так, що всі українські князі ділилися на два табори: одні боронили київського князя, а другі йшли проти нього, бажаючи посадити в Києві когось з-поміж себе.

От через такі княжі міжусобиці — часто навіть між рідними братами та ще й через те, що до Києва мали через ті братовбивчі спори легкий доступ степові племена печенігів, половців та інших народів — Київ почав підувати і тратив помалу свою давню силу і значення. Че-

рез те вже й удільні князі не дуже лакомилися на Київ, але засновували собі свої нові держави й столиці в подальших землях, на півночі й на заході від Києва, де було безпечніше.

Вже один правнук Ярослава Мудрого, а син Володимира Мономаха (внука Ярослава Мудрого — по Всеvolodі), що називався Юрій Довгорукий, сподобав собі північні землі й, осівши там, заснував державу, що дала початок московській (російській) державі і московському народові. Цей Юрій багато причинився до упадку Києва, а потім його син Андрій Боголюбський напав у році 1169 на Київ і зруйнував його до решти, забираючи навіть обrazy з київських церков. За цього Андрія почала вже надобре рости московська держава, яка й дотепер є завзятим ворогом України.

Але українська держава не пропала через те, що Київ був знищений. Вона проіснувала ще потім з 200 літ, тільки її ядро пересунулось на захід, на ті землі, де є нині Східна Галичина, Волинь і Холмщина. Ці землі вже й давніше, перед Володимиром Великим, належали до української держави, а потім на короткий час дісталися під владу Польщі, але Володимир знов відібрав їх від західних сусідів. Ці землі були удільним побічним князівством і слухали у всьому Києва.

Коли Київ підупав — ті галицько-волинські землі стали осередком української держави. — І був потім час, що галицькі князі мали і Київ під своєю рукою і посылали туди своїх намісників. В найбільшім розквіті цієї держави належали до неї ще нинішня Буковина, а навіть Румунія по гирла Дунаю та Закарпатська Україна з містом Ужгородом.

Одним з найперших галицьких князів був син Володимира Великого, Борис, а потім Всеvolod. Пізніше панували тут коротко ще різні князі. Але галицько-волинська держава почала надобре зростати в силу, як ці землі дістав у році 1050, отже поверх 900 літ тому, князь Ростислав, син Володимира Ярославича, себто внук Ярослава Мудрого, а правнук Володимира Великого. З то-

го бачимо, що рівночасно, як на півночі одні внуки і правнуки Ярослава Мудрого забули й відчутилися від свого народу й збудували московську державу, то в Галичині й на Волині другі внуки продовжують існування української держави. Про цю галицько-волинську державу власне пишемо в цій частині.

Перемиський князь Ростислав I.

Князь Ростислав недовго панував у Галичині, бо по десяти роках мусів утікати перед київським князем Ізяславом і потім згинув десь у Тъмуторокані (там, де нині Кубань). Та по нім лишилися три його сини: Рюрик, Володар і Василько. Ці брати жили між собою у великий

згоді й давали всім іншим князям добрий приклад. Коли Володимир Мономах скликав з'їзд князів у Любечі коло Києва, щоб їх усіх помирити — то на тім з'їзді ці три брати Ростиславичі (сини Ростислава) впінулися за свою батьківщину, — Галичину, яку їхньому батькові неправно відібрав київський князь Ізяслав. Князі згодилися й ухвалили віддати Галичину Ростиславичам; а що Галичана ділилася тоді ще на три малі князівства — то їх розділили між трьох братів так, що: Рюрик дістав Звенигород (нині село недалеко Львова), Володар дістав Перемишль (одно з найстарших галицьких міст), а Василько дістав Теребовлю.

Але цим трьом згідливим братам не дали спокійно князювати в Галичині. Хоча всі це ухвалили, але зараз деякі почали снувати на них зраду. Волинський князь Давид шепнув київському Святополкові, що Василько ніби хоче відібрати від нього Київ. Святополк повірив і захотів пімститися на Василькові. Він запросив Василька ніби в гості до себе, а коли цей поїхав, то його зловили під Києвом Святополкові слуги і викололи очі, а потім відвезли його до того злого князя Давида на Волинь.

Коли Володар довідався, що зробили його любому братові, пішов з військом, побив Давида і визволив Василька. Василько, хоч зовсім сліпий, князював у Теребовлі.

Тепер уже здавалося, що всі три брати спокійно заживуть у своїх землях. Та незабаром знову київський князь Всеvolod пішов на Галичину. Але під Перемишлем у році 1084 розбили його всі три брати Ростиславичі й спільними силами оборонили свої княжі уділи.

Незабаром потім Рюрик умер, а брати, Володар і Василько, поділилися Галичиною по половині. Володар сидів дальше в Перемишлі, а Василько в Теребовлі. Ці два брати жили далі у великий згоді і спільно оборонялися перед усякими напастями.

Київський князь Святополк позавидував галицьким князям, що вони зростають в силу, і в пять літ по смерті Рюрика (1099 р.), рушив війною на Галичину. На по-

міч собі приклікав ще угрів (мадярів), які вже тоді мали свою державу за Карпатами. Та Василько і Володар зібрали велике військо і ще попросили собі на поміч половців. Коли Святополк київський обляг Перемишль, Василько і Володар так його військо й угрів розбили, що київський князь ледве живий утік з бойовища і вже потім не лакомився на Галичину. Та й угри не думали вже більше про похід на Перемишль.

Про осліплення Василька, про битву під Перемишлем та про братню любов згадує наш поет у вірші п. з. „Василько і Володар” так:

Теребовельський князь Василько

„... Ви оба, князі хоробрі,
Йшли за рідний свій престіл
У кривавий бій з врагами,
І гнали їх із рідних піль.‘

Ти, Васильку, своїм землям
Лиш добра завжди бажав —
Та Давид отої лукавий
Зір очей твоїх забрав!

Володар тебе рятує —
Ти ідеш, хоча сліпий,
В бій стаєш за Перемишль,
Наче лицар чарівний.

Перемишля князь завзятий,
Твій брат любий, Володар —
Ворогам своїм у бою
Неодин несе удар.

Але зради допустився
На князеві Власт Петро:
Хитро він завів у сіті
Й передав врагам його.

Брата ти звільнив з неволі,
Давши окуп золотий,
І від ворогів лукавих
Остеріг своїх дітей.

Ви оба у згоді жили
Й князювали много літ,
То й по вас ввесь край наш рідний
Довго ще міцний стойть”.

Князь Володар забезпечив свої граници від заходу й півночі, а чуючись сильним, часто ішов війною на Польщу, аж за Вислу. Поляки радилися, як би його зловити, а що не могли силою, то задумали підступом. У князя Володаря був один дворянин, Петро Власт, який прикинувся, що буцімто він утік з Польщі, де його страшно скривдили. Коли раз Власт поїхав з Володарем у ліси в околиці Дубецька на лови, то завів князя в якісь дебри, кажучи ніби, що там найдуть грубого звіря. А там була

польська засідка, яка зненацька зловила Володаря і забрала в полон. З тої неволі викупив потім Володаря його брат Василько князь теребовельський, давши за нього окуп 20,000 срібних гривен.

Повернувшись з польського полону, князь Володар уже не довго жив. Він умер в р. 1124, в кілька місяців по Валькові, що також умер того року. Отже оба князювали майже по 30 літ і дуже зміцнили галицьку державу, якої столицею було тоді місто Перемишль над рікою Сяном.

Перемиський князь Володар

2. ЗРІСТ ГАЛИЦЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Панування князя Володимира (1125—1153)

Один з трьох братів Ростиславичів, Рюрик, умер не залишивши наслідників, а Василько і Володар лишили кожний по два сини. Володар лишив двох синів: Ростислава і Володимирка, а Василько лишив також двох: Юрія та Івана. Ці чотири князі мирно поділилися батьківщиною, так, що Ростислав узяв собі Перемишль, Володимирко Звенигород, Юрій дістрав Галич, а Іван Теребовлю. Та вже за кілька літ Ростислав умер: Тоді Володимирко дав синові Ростислава, Іванові — Звенигород, а сам перебрався в Перемишль.

Яких десять літ потім повмирали обидва сини Василька, — Юрій та Іван і не лишили потомків. Тоді Володимирко зараз прилучив і їх землі до своєї Перемищіни, а хоча мати вже всю галицьку землю під своєю рукою, він допустився одного негарного діла, а саме: прогнав свого братанича Івана Ростиславича, званого потім „Берладником”, зі Звенигорода та й забрав і його землю. Та не для своєї користі зробив він це, а щоб збільшити державу, щоб як більша, могла краще розвиватися та легше опертися ворожому напорові. Князеві Іванові Ростиславовичеві дав він кілька городів (міст) і багато сіл, щоб мав з чого жити.

Ставши тепер одиноким князем великої держави, Володимирко, син Володаря, переніс свою столицю з Перемишля до Галича; зробив це тому, бо Перемишль лежав майже на границі його держави, а Галич був посередині, — отже звідси князювати було вигідніше. Всі землі творили тепер Галицьке князівство, яке взяло свою назву від міста Галича. Воно сягало від Сяну і Вислока на заході, аж по Дунай на південний схід, — то значить, що крім нинішньої Галичини ще займало Буковину і майже всю ту землю, де нині корінна Румунія. Ще до нині є в Румунії над Дунаєм місто Галац. Це місто власне звалося Малий Галич, в протилежності до Великого Галича над Дністром, що був тоді великим містом з пишним

княжим замком на горі, палатами і кілька десятма церквами, з яких залишилися лише незначні сліди.

Цю державу з'єднав і свою столицю до Галича переніс Володимирко в 1114 році, отже князюючи вже 20 літ. Він почувся настільки могутнім, що перестав слухати князя київського, якого повага, як знаємо, вже тоді піду пала. За це тодішній київський князь Всеволод та й

Перший галицький князь Володимирко

інші князі, рушили війною на Володимирка. Їм на поміч прийшли ще поляки й угри, бо король угорський Гейза був у страху, що в його сусідстві росте така сильна держава, яка легко могла б сягнути й за Карпати.

Володимирко не міг встояти перед такими силами і під Перемишлем програв битву. Але він був настільки

розумний і хитрий, що перемовив київського князя помиритися з ним, а за це дав йому окуп 1,400 гривен срібла. Ворожі війська забралися з Галичини і Володимиркочувся вже безпечний та далі думав над тим, якби то всячими способами зміцнити свою державу.

Але перед тим мусів ще розправитися зі своїми боярами. Бояри — цебто тодішні знатні люди і високі урядники, — не сподобали собі Володимирка, бо він був дуже строгий і не давав їм волі, яку вони мали за інших князів. І раз, як князь поїхав на лови над річку Тисменицю, бояри збунтувалися і вибрали собі князем того Івана Берладника, якому Володимирко відібрал був Звенигород. Володимирко вернувся з ловів і застав брами Галича зачинені. Тоді обліг Галич, тримав місто три тижні в облозі, а нарешті здобув його і багато бояр покарав смертю, а Іван утік до Києва. Він тинявся ще довго потім по світі і загинув у місті Берладі, що було українською кріпостю над Дунаєм, при гирлі Прута.

Тимчасом у Києві став князем Ізяслав II. Як Володимирко довідався, що і цей князь готовиться йти на нього війною, тоді звернувся за поміччю до Юрія Довгорукого, того, що ворогував з київським князем, і як знаємо — дав початок московській державі. Князь Довгорукий рушив на Україну, але Ізяслав побив його, а тоді рушив і на Володимирка, щоб його покарати за це. Він розбив Володимирка і цей мусів присягнути на хрест, що віддасть захоплені в Ізяслава міста і буде його слухати.

Та як тільки Ізяслав вийшов з Галичини, показалося, що Володимирко не думає віддавати міст ані слухати князя київського, лише думає над тим, як би то забезпечити свою державу від нових таких нападів. Почув це Ізяслав і післав до нього посла, а посол став Володимиркові дорікати:

— Князю, ти цілавав хрест і не додержуєш присяги, але знову готуєшся проти Ізяслава!

На це — як пише літописець — Володимирко нібито відповів, що він про ніщо не дбає і не зважає, тільки ді-

виться на те, щоб його край був міцний і безпечний. Зараз після того, на другий день, як Володимирко йшов до церкви на вечірню, його залила кров і він скоро по тім умер, десь по Різдві 1153 року. Літописець пише, що князя залила кров за кару, що він злегковажив собі присягу.

Отже Володимирко князював майже тридцять літ і всікими способами — то розумом то хитростю і підступом, то силою, — зміцнював свою державу. І справді, як він умирав, то лишив галицьку державу такою могутньою, що могла мірятися з великими європейськими державами на заході. Його наслідником став його син Ярослав, якого Володимирко ще раніше оженив з дочкою московського князя Юрія Довгорукого, Ольгою, щоб у той спосіб забезпечити собі поміч московського князя. Через те подружжя москалі завжди вважали, що мають право до Галичини, яку аж до 1914 р. називали „Подяремна Русь”.

Про князя Володимирка співає наш поет, між іншим, так:

„В Галич, над Дністер широкий,
Ти столицю переніс,
І за тебе, аж під хмарі,
Галицький престіл підріс.

Бо від Сяну і Вислока —
На південь, аж по Дунай, —
Простягався твій великий
В добробут багатий край.

Але кров і гроші дав ти
Іншим зависним князям,
Бо хотів ти князювати
В своїм краю тільки сам.

Проти тебе раз бояри
Сотні голов підвели,
Та скарав ти їх за зраду
Й не боявся вже біди.

Лиш недобру путь ти вибрав,
Щоб до зміцнення дійти:
Проти рідного братанка
Ти водив свої полки.

Та хоч ріжними шляхами
До могутності дійшов,
Дав ти синові своєму
Золотий престіл готов”...

3. КНЯЗЬ ЯРОСЛАВ, ЗВАНИЙ „ОСЬМОМИСЛОМ”

По Володимирові засів на галицькім престолі його син Ярослав. Цей Ярослав був дуже добрий і мудрий володар, а за його великий розум прозвали його „Осьмомислом”, то значить, що за „вісімох” мислить. Та й говорив він вісъмома мовами: українською, польською, болгарською, грецькою, латинською, німецькою, угорською й арабською. Він ще краще упорядкував свою велику державу, яка сягала тоді від Карпат і Сяну, аж через нинішну Буковину й Румунію, по Дунай. Погляньте на мапу, а побачите, яка це велика була держава. Цей князь заснував місто Новий Галич (Галац) над Дунаєм.

В поемі „Слово о Полку Ігоря” — де невідомий поет прекрасно описує похід князя Ігоря на половців, — згадує він і про галицького князя Осьмомисла, й просить у нього помочі на рятунок Ігоря. А описує поет князя Осьмомисла так:

„Галицький Осьмомисле-Ярославе! Високо ти сидиш на своєму золотокованім престолі, підперши угорські гори своїми залізними полками, заступивши королеви (угорському) дорогу, зачинивши Дунаю ворота, посилаючи кораблі до Дунаю! Гроза твоя (пошана і страх перед тобою) по землях тече. Ти відчиняєш ворота київські, стріляєш з батьківського золотого стола салтанів по далеких землях!”*)

*) Про похід Ігоря на половців читай у частині першій.

Князь Ярослав „Осьмомисл”

Ярослав Осьмомисл князював довго, бо аж 34 роки, але великих воєн не провадив. Тільки зараз по смерті батька мусів ще воювати якийсь час з київським князем Ізяславом II-м, який хотів підчинити собі Галичину. Та по смерті Ізяслава Ярослав Осьмомисл помирився з його наслідником Мстиславом, і так забезпечив зі сторони Києва. З Угорщиною і Польщею був Ярослав у добрих взаєминах, так, що міг усю свою силу й розум посвятити порядкуванню держави.

Тільки з боярами було важко дати собі раду. З багатства й добробуту в краю бояри (тодішня шляхта, дорад-

ники і намісники князя) зросли в таку силу, що почали не слухати князя і хотіли, щоб він зробив по їхній волі. Вони навіть мішалися до його домашніх і родинних справ і ось до чого допустилися.

Ярослав мав за жінку Ольгу, дочку московського князя Юрія Довгорукого. З цією Ольгою казав йому оженитися його батько, і Ярослав оженився з нею проти своєї волі. Як умер Володимирко, то Ярослав відправив Ольгу з сином Володимиром до Суздаля, а собі взяв за жінку дочку одного знатного боярина, Настасю Чагрівну, (з нинішнього села Чагрова коло Букачовець, недалеко Галича). Через те бояри з роду Чагрових прийшли до великого значення в краю і мали в князя великий голос. На це були заздрісні інші бояри і почали намовляти князя, щоб відправив Настасю Чагрівну від себе. Коли ж князь не хотів їх послухати, вони зловили Настасю і спалили живцем на кости, буцімто вона була чарівниця, а її сина Олега прогнали з краю. Потім спровадили до Галича княгиню Ольгу з сином Володимиром і примусили князя жити з нею далі. Та Ярослав не міг переболіти страченої Настасі і таки не хотів жити з Ольгою. Тому вона вдруге вийшла з Галича до Суздаля і вступила як черниця у монастир, а в 10 літ потім умерла.

Таким чином Ярослав Осьмомисл, могутній князь, був нещасливий у своїм життю. Перед своєю смертю в р. 1187 він віддав Галич і більшу частину держави синові Настасі — Олегові, а Перемишль дав синові Ольги, — Володимирамові. Але по його смерті бояри таки прогнали Олега, а князем цілої галицької держави признали Володимира Ярославича. Та й він мусів відтак утікати перед боярами на Угорщину, з чого скористав угорський король Беля III і якийсь час запанував у Галичині, звідки прогнав волинського князя Романа, що його бояри тимчасом закликали собі на князя. Беля посадив на галицькім престолі свого сина Андрія. Та за короткий час Володимир, при помочі польського князя Казимира II Справедливого, прогнав з Галича мадярів і вже князював спокійно до 1199 року. То-

го року він умер (князював 12 літ), а що не мав синів, то на нім скінчився рід князів Ростиславичів.

Тоді бояри вдруге закликають князювати волинського князя Романа, і Галичина стає відтепер частиною великої, об'єднаної Галицько-Волинської держави, а панують у ній князі з роду Романовичів, який починається від князя волинського, Романа Мстиславича.

Про князя Осьмомисла, який був чесним лицарем у бою і високоосвіченим мудрецем на престолі, — співає наш поет, так:

„Ти розумний і відважний,
Сів високо на престолі,
Взяв Дунай далекий в руки,
Глянув по угорськім полі.

I завзято наставляєш
Грудь за рідну землю,.
Від своїх і від чужинців
Бережеш свою столицю.

Та важкі тобі судила
Доля дні життя послідні —
Твоє серце поранили
Так глибоко твої рідні...”

4. КНЯЗЬ РОМАН МСТИСЛАВИЧ

По смерті Володимира (Ярославового сина) прийшов до Галича вже вдруге князь Роман з роду Мстиславичів. Він досі був лише волинським князем і сидів у місті Володимирі Волинськім, а тепер в р. 1199-ім злучив Волинь з Галичиною і став князем великої Галицько-Волинської держави. Незабаром прилучив він до цієї держави також і Київ. Там — правда — княжив князь Ростислав, але він присягнув Романові вірність та й у всьому був від нього залежний. Також чернігівських князів примусив Роман, щоб йому піддалися, так, що майже вся Україна була під його

владою, а столицею став Галич, бо Київ тоді зовсім піду-
пав. Тому літописець називає Романа „самодержцем всеї
України”.

Роман був дуже хоробрий і відважний князь. Він зов-
сім розбив половців, нападав часто на Польщу та й на
Литву і кажуть, що полонених литовців позволяв запряга-

Князь Роман Мстиславич

ти в плуги і орати ними українські ниви. Переказ го-
сить, що якийсь полонений литовець, запряжений до плу-
га, застогнав раз: „Ой, Романе, Романе! — лихом живеш,
Литвою опреш!”

Князь Роман Мстиславич твердо тримався батьківських
звичаїв і був добрим опікуном українського народу. До

нині ще ходять між народом перекази про нього, а також в народних піснях (як от прим. у гагілці „Воротар“) співається про „людей князя Романа, нашого пана“ і про „мізинне дитятко, у сріблі, у золотім кріслі“.

Роман князював коротко, бо всього 6 літ, від року 1199 до 1205. В 1205 році він провадив війну з польським князем Лешком і згинув у битві під Завихостом над Високою.

Мертвого привезли його з поля битви до Галича й тут поховали.

До князя Романа звертається поет так:

„Ти у Галичі високім
Кріпко на престолі сів,
Ти грізний, відважний воїн,
Пострах був для ворогів.

Затремтів перед тобою
Гордий полсьвецький хан,
Та ѿ Польщі ї далекій Литві
Ти завдав чимало ран.

Ти могутньою рукою
Аж до Києва досяг —
Всі князі тобі скорились
І на твій клялися стяг.
І тому в народі нашім
Твоя пам'ять ще живе:
„Про Романа, того пана,
Про дитятко мізинне ...”

По Романі осталася вдова з двома малими синками: Данило мав три роки, а Василько несповна рік. Вдова пробувала князювати в імені малолітнього Данила, але її вигнали з Галича інші князі, які почали знову битись між собою за княжий престіл. Вдова втікла з дітьми до угорського короля Андрія, який ніби брався обороняти її, але тимчасом змовився з польським князем Лешком і зару-

чив свого сина Коломана з дочкою Лєшко Білого Сальомеєю, та настановив Коломана князем у Галичині. Але незабаром він посварився з польським князем, а цей візвав князя новгородського Мстислава, званого „Удатним”, щоб взяв собі Галич. Мстислав взяв Галич і вигнав мадярів з

Князь Мстислав „Удатний”

Галичини. Є переказ, що ніби цей князь Коломан мав за-
снувати місто Коломию.

Тимчасом підрошли сини Романа, Данило і Василько.
Вони вернулися з чужини, але що Галич тримав Мстислав,

то вони стали князями на Волині і ждали нагоди, коли зможуть добитися батьківського престола.

За часів Мстислава Удатного в р. 1223 наші князі звели першу битву з татарами, що прийшли тоді з Азії. Вони стрінули татарів над річкою Калкою — коло Озівського моря. — Татари розбили їх зовсім. Данило і Мстислав врятувалися ранені, а решту князів татари повбивали і самі завернулись назад до Азії.

Незабаром потім, в році 1228, помер князь Мстислав. За Галич почав воювати князь Данило. Йому вдалося побити всіх суперників і він став князем Галицько-Волинської держави, так, як був його батько Роман.

Але страшне татарське лихоліття, яке припадає на той час, спнило світливий розвиток Галицько-Волинської держави і ссобливо сили українських князів, що й стало причиною упадку цієї держави.

5. ПЕРШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ КОРОЛЬ ДАНИЛО (1228—1265)

Коли вмер князь Мстислав Удатний, тоді Данило (що мав тоді вже 26 літ) був князем Волині й Холмщини. Він почав боротьбу за Галичину. Та війна була дуже тяжка й довга, бо тривала 15 літ. Правда, за цих 15 літ Данило не раз уже доходив до Галича і здобував його, але звідси знову виганяли його то мадяри, то інші князі, то галицькі бояри, які боялися Данила, бо він був дуже строгий і всі мусіли його сліпо слухати. Але по 15-ти роках Данило остаточно розбив військо своїх противників під Ярославом і зайняв Галичину та строго покарав бояр, які передтим виступали і змовлялися проти нього.

Данило став порядкувати свою велику державу, яка дуже піду пала через ті кількадесятирічні війни, що велися в Галичині від смерті його батька Романа (1205) аж до приходу Данила (1229). Та його мирну роботу перервали татари, дикий народ, що прийшов з Азії і вже вдруге почав нищити Україну.

В році 1240 татари зруйнували Київ, що вже належав до Данила, та й пішли на Волинь і Галичину. Поруйнувавши всі міста і самий Галич, розділився на дві частини: одні пішли на Польщу, другі на Угорщину. Але весною 1243 року покинули татари Україну і завернули на схід у степи. Всю Україну, а також Московщину, взяли татарські хани під свою руку і хоча в тих землях далі панували свої князі, то вони мусіли платити татарському ханові данину і усьому мусіли бути йому послушними.

Мусів і Данило піддатися і вклонитися татарському ханові, хоч як йому було це тяжко, бо він був гордий і хоробрий. Але він думав собі, що хоч і під рукою хана, але він зуміє зрости в силу, зібрати собі багато війська і колись вибитися з-під влади диких татар. Тож заплативши данину, Данило почав відбудовувати зруйновані міста і закладати нові та сильно їх укріпляти.

Найважнішими містами, які заснував Данило, були: Львів і Холм. Холм зробив Данило своєю столицею, а Львів вибудував для свого сина Льва, який потім, як уже сам став князем, обрав собі Львів за свою столицю. Він спроваджував до відбудованих і нових міст всяких ремісників і купців, найбільше польських, вірменських і німецьких. Потім прилучив до своєї великої Галицько-Волинської держави землі на північ і на захід від Волині, так що ціла Люблинська земля належала до його держави ще перед нападом татар і туди післав свого намісника, воєводу Дмитра.

Держава почала зростати в силу і чужі володарі почали забігати ласки Данила. Угорський король Беля IV віддав свою дочку Константину за Данилового сина Льва, а литовський князь Менковг віддав свою дочку за його другого сина Шварна, який відтак став першим українсько-литовським князем.

Потім почав Данило умовлятися з тодішнім папою римським Інокентієм IV, щоб при його помочі вибитися з-під влади татар. Папа прислав Данилові королівську

Перший галицько-волинський король Данило

корону і в році 1253, в місті Дорогичині, коронував його папський посол Опізон. Від тоді Данило мав титул короля. Але хоч папа взивав сусідних королів, щоб помогли Данилові піти на татар, то вони не післиали своїх військ і Данило мусів таки платити татарам данину і слухати їх. Він мусів навіть помагати татарам в боротьбі проти Литви, хоч сам жив з Литвою в згоді. Нарешті татари почули,

що Данило укріпив свої міста і задумує вирушити на них війною. Тоді приказали йому поруйнувати ті всі твердині, які він побудував. З тяжким серцем мусів Данило руйнувати свою працю, а потім так зажурився тим, що занедужав тяжко і в році 1264 вмер у своїй улюбленийі столиці, Холмі. Там і поховали його в церкві Пресв. Богородиці.

Отже запамятаймо собі, що місто Львів, заснував перший український король Данило, тому 700 літ.

Король Данило закладає город Львів

6. ТАТАРИ

Ми згадали коротко, як то нові вороги — татари — перешкодили королеві Данилові скріпити українську державу і мали таку силу, що Данило на старості літ мусів на приказ татар поруйнувати навіть ті укріплення, що побудував собі довкола своїх нових міст: Львова, Холму, і старих: Галича, Кременця, Звенигорода, Володимира, Луцька і Белза. Татари завдали тоді нашій давній державі і всьому українському народові великий удар і ослабили наших князів, що потім уже недовго існувала наша держава.

Звідки ж узялися ті татари і звідки вони прийшли? Як усі кочовничі орди, такі, як передтим були печеніги, половці, торки й інші, так і татари прийшли з Азії, зі сходу, шукаючи для своїх великих стад свіжої паші, а для себе доброї наживи.

Перший раз з'явилися татари над границями України тому сімсот літ, в році 1223. Вони напали на половців, що вже тоді були ослаблені і сиділи тихо в степах.

Половці вислали своїх послів до українських князів і переказали:

— Поможіть нам відбити нового страшного противника зі сходу, бо як він нас знищить, тоді рушить і на вас!

Наші князі зараз зібралися і врадили піти половцям на поміч, бо справді татари готові розбити половців і рушити на Україну. Вони зібрали велике військо і рушили спільно на схід, у степи. Прибув з військом і князь Данило аж з Холмщини, бо вже тоді був там князем (Данило мав тоді 20 літ). Так дійшли вони аж над річку Калку, яка впадає до Озівського моря, там зійшлися з головними силами татар. Почалася страшна, кривава битва, а що татар було в десятеро більше, то вони зовсім розбили військо наших князів; лише Данило та й князь Мстислав Удатний, що тоді князював у Галичі, вспіli врятуватися втечою. Інших князів зловили і повбивали. Однаке не пішли далі на

Україну, але завернули назад у безмежні степи і пропали в Азії.

Та в 16 літ пізніше, в році 1239, татари знову з'явилися на Україні. Вони за той час вспіli вже були підбити під свою владу Московщину і тоді їхній хан Батий рушив на полуднє, на Україну. Літописець описує, як ішла татарська орда. Ішла вона, як чорна хмара. На переді їхала татарська кіннота, що палила всі села і грабувала все майно. За кіннотою сунула головна орда з возами, стадами худоби й верблюдів, з табунами коней, зо своїми жінками й дітьми. Куди йшла орда, там усе горіло — лише одна чорна земля та руїни-згарища осталися. По дорозі валялися трупи, бо татари забирали в неволю (в ясир) жінок і дівчат та й часом малих дітей, а старців і мужчин убивали. Вбивали і дітей-немовлят. Плач і стогін стелився тими дорогами, куди переходила татарська орда.

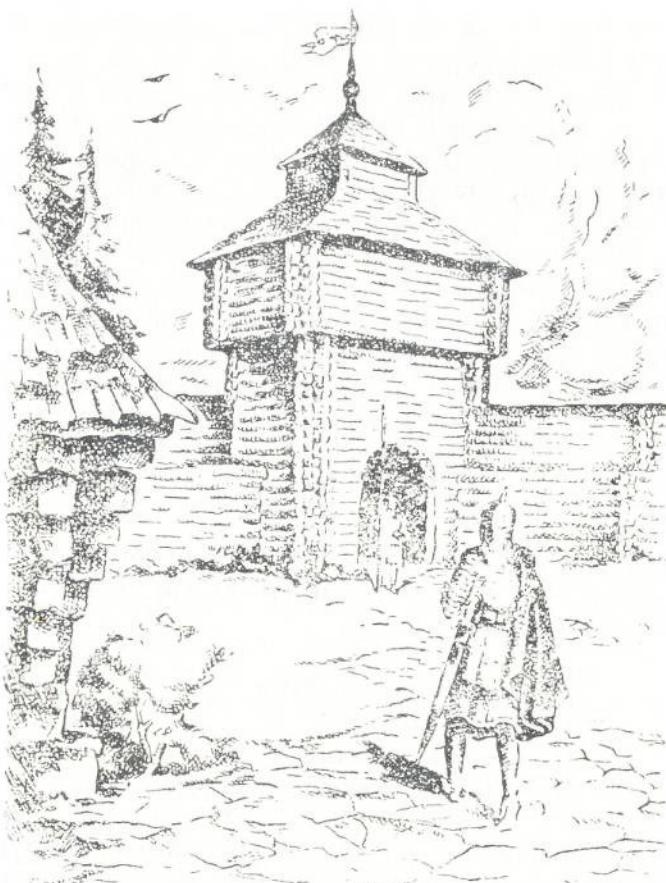
Полонених в'язали татари до купи і гнали наперед себе, як отару — і не мали для них милосердя.

Отак прийшли татари в 1239 році на східню Україну. Князі відбивалися від них, але кожний одинцем, тому татари легко їх побивали. А спільно стати на ворога князі не хотіли, бо й самі між собою тоді билися. Коли Батий був у Чернігові, то наперед себе вислав свого полководця Менгу і цей підійшов з татарами аж під Київ. Він став на горбку і побачивши гарне місто, шкодував його руйнувати. Тому вислав до Києва своїх послів і завізвав Киян, щоб добровільно піддалися.

Тоді в Києві управляв Данилів воєвода, Дмитро, бо київський князь Михайло втік уже давніше на Угорщину, як тільки зачув про татар. Старий воєвода Дмитро і кияни врадили, не піддаватися татарам, але боронитися. Вони повбивали татарських послів — і тоді Менгу відступив від Києва. Та на другий рік (1240) р. прибув під Київ сам хан Батий і за один день узяв Київ. Татари страшенно лютували й різали людей. Порубали сильно і воєводу Дмитра, але ще живого взяли і привели перед Батия, а він дарував хороброму воєводі життя за його відвагу. Місто

спалили і церкви поруйнували, бо там ховалися люди, але над церквами не знущалися і не грабували й не нищили ікон так, як москалі, бо татари мали одну добру прикмету: що шанували кожну чужу віру.

З Києва пустилися татари далі на захід, на Волинь і на Галичину. Нищили і палили все по дорозі. Знищили й Галич, бо Данило мусів рятуватися втечею на Угорщину

Вартова башта т. зв. „Будильниця”, яку поставив король Данило на замковій горі у Львові

і не було кому боронити краю. Потім рушили татари на Польщу і спалили тодішню столицю Польщі Краків, а відтак пішли на Угорщину і зайдли аж на Балкан. Все по дорозі нищили огнем і мечем і знов раптом в р. 1242 завернули на схід до Азії. Батий утворив собі там величезну державу, а Московщину і всі українські земліуважав також за свої. Правда, він не мішався до внутрішніх порядків, але кожний князь, що хотів князювати на своїм уділі, мусів насамперед поїхати до хана, поклонитися йому і дістати дозвіл (грамоту) на володіння. За це часто князі посылали ханові великі суми грошей, срібла й золота, та інші дорогі дарунки. Так татари взяли всіх князів під свою руку і пильно стежили, щоб вони не збирали війська і не вибилися з під татарської влади. Коли татари подалися назад в Азію, Данило вернувся з Угорщини в Галичину і почав постupово відбудовувати зруйновані міста та засновувати нові, (Львів і Холм). А щоб бути безпечним від татарів, він поїхав до хана, поклонився йому і дістав „ярлик“ цебто грамоту на князювання. Данило думав відбудувати край, а потім зібрati військо і вибитися з-під влади орди. Але це йому не пощастило. Татари дізнались про його наміри і татарський воєвода, Бурундай, приказав йому в р. 1260, поруйнувати всі твердині, вали й укріплення. Данило мусів послухати наказу, бо ще не чувся в силах виступити проти татар. Та це його так прибило й зажурило, що в чотири роки потім (1264) він умер у своїм улюбленим Холмі.

„Із журби охляли руки
І поникла голова ...
На спочин його прийняла
В Холмі церковця свята ...”

Про ті часи, як татари напали на нашу землю, маємо дуже гарну історичну повість Івана Франка п. з. „Захар Беркут“. В тій повісті описано, як від татар оборонялося село Тухля в Карпатах.

7. НАСЛІДНИКИ КОРОЛЯ ДАНИЛА:

Лев I, Юрій I, Лев II і Андрій

(Роки 1264—1320)

По смерти короля Данила лишився на Волині його брат, князь Василько, а в Галичині і на Холмщині були князями три сини Данила: Лев у Галичині, Мстислав у Теребовлі, а в Холмі третій син, Шварно, що оженився з дочкою литовського князя Мендовга.

Ta небавом, бо вже за 5 літ умер Шварно, в рік потім умер і Василько, а волинським князем став син Василька Володимир. Це був дуже розумний і вчений чоловік. Він любив займатися науковою й книжками і тому літописець називає його „великим книжником і філософом, якого ще не було і не буде”. Він був дуже побожний і справедливий, але вмер замолоду, в р. 1289, бездітно і передав свій уділ синові Данила, Мстиславові, князеві теребовельському, якого любив найбільше. Так колишня велика Галицько-Волинська держава поділилася на дві: одну половину держав Лев, а другу його брат, Мстислав — оба сини Данила.

Лев переніс свою столицю з Галича до Львова, що був названий в його честь іменем „Город Льва”, або Львів. Він жив з татарами в згоді, разом з ними ходив на Польщу і здобув для свого сина Люблін, який уже за Данила коротко належав до української держави. Робив князь Лев походи на Литву і на Угорщину, так, що якийсь час належала тоді до нього і Закарпатська Україна з містами: Мукачевом, Ужгородом, Сиготом та іншими.

Взагалі князь Лев був розумний та рішучий володар і вмів держати в краю лад і порядок! При кінці свого життя він наново укріпив місто Львів і відбудував ті твердині, які колись мусів на приказ татар знищити його батько Данило. Лев умер в р. 1300, отже князював довго, бо 40 літ.

Галицький князь Лев I.

По смерти Льва став князем його син Юрій. Він за-
володів цілою українською державою, бо Мстислав те-
ребовельський умер безпотомно. Свою столицю переніс
Юрій зі Львова до Володимира Волинського. Він заклю-
чив союз з мазовецьким князем Казимиром Куявським
і оженився з його дочкою. Крім того увійшов у союз
з німецькими хрестоносцями, бо хотів мати союзників
проти Литви, що тоді стала дуже міцною державою.

За князя Юрія Галицько-Волинська держава доходить до найбільшого розквіту і зросту. Цей князь встановив першого окремого митрополита для Галичини і Волині, Ніпonta, бо тодішній митрополит київський, що завідував галицько-волинськими церквами, переїхав на північ, до Московщини, у Володимир Суздальський над рікою Клязмою.

Літопись пише, що князь Юрій був мудрий і ласкавий, а для духовенства щедрий. За його князювання українська земля тішилася спокоєм і славилася своїм багатством.

Про нього співає поет так:

„А за тебе мудрий князю,
Люд спокоєм проживає,
Твою силу, твою мудрість
Ворог навіть поважає.

Ти король і князь великий,
Для людей своїх ласкавий,
Для земель своїх господар,
Доброї опікун слави.
Щедрий ти для духовенства,
Знав його вагу велику:
Першого настановляєш
Українського владику...”

Юрій титулувався королем і підписувався так: „Король Руський, Великий князь Київський, Володимиро-Волинський, Галицький, Луцький і Дорогочинський”. Кажуть, що йому також прислав був папа корону і Юрій коронувався так, як колись його дідо Данило.

Юрій умер 1315 року, а по нім князювали спільно його сини: Андрій і Лев II. Вони жили оба в згоді з собою і старалися затіснити приязнь з Польщею й німцями, бо сподівалися при їх помочі побити колись татар і визволитися з-під татарської зверхності, бо і вони платили ще татарам данину і мусіли їх слухати.

Вони віддали свою сестру Марію за мазовецького князя Тройдена. Оба князі вже почали бути воювати з татарами, але згинули в році 1332 у війні з ними. Тодішній польський король, Володислав Локетек, писав до папи римського листа і жалував дуже, що повмирали ці два останні українські князі, які боронили не лише Україну але й Польщу перед татарами. Король Локеток називав князів Андрія і Льва II своїми найкращими союзниками, що були його „непоборним щитом” перед татарою.

8. ОСТАННІЙ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИЙ ВОЛОДАР (Роки: 1320—1349)

Андрій і Лев II — це були останні українські князі з роду Романовичів. Вони вмерли майже рівночасно, а що ні один з них не мав сина, то на них вигас рід Романовичів. Галицькі бояри запросили тоді на престол князя Юрія, що був сином польського князя Тройдена й української княгині Марії, дочки Юрія I, тому він й називався: Юрій Тройденович. Він властиво називався спершу Болеславом, бо по батькові був він поляк і латинської віри. Але щоб стати князем українським, — мусів прийняти православну віру і дістав хрестне ім'я Юрій. Він присягнув, що буде твердо триматися української віри і звичаїв і вступив на княжий престол у Львові, як Юрій II.

Він оженився з донькою литовського князя Гедиміна, а свою дочку видав заміж за литовського князя Любарта, Гедимінового сина. Через те Литва й Галицько-Волинська держава були тоді в тіснім союзі. І справді — спочатку князював він добре і жив у згоді з сусідною державою, Литвою, що тоді зростала в силу.

Але це не тривало довго. По якімсь часі почав Юрій II. Тройденович спроваджувати до Львова та до інших галицьких і волинських міст багато чужинців, а головно латинських священиків і позволив їм тут проповідувати латинську віру і навертати насильно людей на латинство,

Галицько-волинський король Юрій II.

бо й сам він був у тій вірі вихований і тому буда вона йому близчча, як тодішня українська віра православна. Він і сам тримався своїх звичаїв і ходив до латинського костела, а не до церкви. Це дуже не сподобалося українським боярам, бо вони знали, що як князь не буде любити й триматися віри народу, — то не буде дбати про народ і держава ослабне. Чи їх побоювання сповнились би — не знати, але досить, що вони дуже зненавиділи князя Юрія. І ця ненависть дійшла до того, що в році 1340 зробили бояри між собою тайну змову, та й на сам Велик-

день в місті Володимири всипали Юрієві до вина отруй і він згинув. По його смерті повбивали на його дворі і по містах багато чужинців, яких Юрій спровадив був з Німеччини, з Чех та з Польщі.

І поет дорікає цьому князеві словами:

„Ой, ти князю Тройденович,
Діло ти зробив негоже —
Хоч приняв ти нашу віру,
Та народ манив, небоже.

Та обман завжди пімститься,
За вину іде покута:
З рук бояр тобі дісталась
У вино отрута!”

По смерті цього князя покликали бояри на княжий престіл литовського князя Дмитра-Любарта, що був зятем отроєного Юрія Тройденовича. Любарт почувався майже зовсім українцем, бо вже передтим жив довго на Волині, говорив лише по українськи і полюбив український народ. Під його владою була ціла Східна Галичина, Волинь та інші галицько-волинські землі.

Цей Любарт почав княжити дуже прихильно до української держави, наче рідний князь. Він сам сидів на Волині у місті Луцьку, а в Галичині (у Львові) правив за нього перемисльський боярин, воєвода Дмитро Аєтько, як його намісник.

Про Любарта гарно говорить наш поет:

„Ти Волинь і гордий Галич
Від чужих обороняв,
Хоч ти литвин, але близький
За пролиту кров нам став.

Але горе! Сил у тебе
На врага уже нема,
Через те під чужу владу
Впала рідная земля...”

А треба знати, що вже батько Любарта, литовський князь Гедимін, прилучив до Литви майже всі українські землі над Дніпром. Та це литовське панування не було для України важке. Литовці стояли культурно нижче від українців і були тоді ще майже всі поганами. Тому скоро приймали українську культуру і навіть мову, так, що не

Литовсько-український князь Любарт

лише на Україні, але й на Литві була українська мова урядовою державною мовою в урядах і в судах. Литовці були зате краще зорганізовані і мали збройну силу, якої вживали на оборону України перед східними орда-

ми. В українських землях князювали далі українські князі, що тільки були залежні від Литви і на бажання литовських князів мали збирати військо і податки.

Польські королі налякалися, що Литва разом з українськими землями зросте в таку силу, що зможе завоювати й Польщу. Боялися також, що князь Любарт прилучить Галичину і Волинь до Литви і так Литва стане близьким і грізним сусідом Польщі. Тому вже перший польський король Володислав Локеток думав, як би то Галичину прилучити до Польщі і тим чином ослабити Литву, але це йому не вдалося. Аж його син, король Казимир Великий, раптом у 1349 році пішов походом на Галичину і здобув Львів, а потім і частину Волині.

Відтепер Литва і Польща почали змагатися за українські землі, щоби над ними панувати. І від тоді Україна втратила вже свою самостійність.

9. УКРАЇНА ПІД ВЛАДАЮ ЛИТВИ І ПОЛЬЩІ

Завзято боролися українські бояри і воєводи по своїх замках, тому крок за кроком у кривавих боях мусів Казимир здобувати головно Галичину. Але нарешті, по довгій боротьбі, здобув її і прилучив до Польщі. Це сталося в роках 1349—1360.

Тимчасом інші українські землі, над Дніпром, попали під владу Литви, що була тоді сильною державою, хоча була поганською. За влади Литви українські князі чулися майже ще зовсім вільними. Всюди гомоніла українська мова, бо і литовські князі говорили нею і писали свої письма і урядували по українськи всі головні литовські уряди. Всі закони, зібрани в книзі п. з. „Статут Литовський” були списані українською мовою.

Деякі литовські князі, як от: Ольгерд, Кейстут, Свідригайлло, були дуже прихильні до України й українців і їх бажанням було на спілку з українськими князями утворити міцну литовсько-українську державу і навіть відіб-

Князь Михайло Глинський

рати від Польщі ті українські землі, які забрав був Казимир.

Але Польща це завчасу передбачила і постаралася зробити союз з Литвою і в той спосіб перешкодила плянам деяких литовських князів, що були прихильні Україні. Сталося це в той спосіб, що польська королева Ядвіга (доночка угорського короля Людвіка Великого, який по смерті Казимира став королем Польщі) віддалася в році 1386 за литовського великого князя Ягайла. Перед своїм вінчанням прийняв Ягайло християнську віру латинського обряду і почав заводити її в цілій Литві.

За князем і литовська шляхта приймала латинську віру й почала поволі відчужуватися від українців, та згодом ставала ворогом України. Литовський князь Ягайло, що вже був заразом і польським королем, почав касувати напівсамостійні українські князівства і замінював іх у звичайні литовські прόвінції, в які посылав своїх намісни-

Князь Михайло Глинський у московській тюрмі

ків. І від того часу Україна почала попадати в цілковиту залежність від Литви.

Щоб й надалі забезпечити такий лад — поляки намовили короля Ягайла до видачі законної постанови, що його наслідники мають так само робити. Тому в 1413 році скликав Ягайло з'їзд польської і литовської шляхти до Городла, (містечко на Бугом у Холмщині) і на тому з'їзді постановлено, що Литва ніколи не сміє нападати на Польщу, ані Польща не буде воювати з Литвою, бо завжди литовський князь буде заразом і польським королем — отже це будуть ніби дві держави, але під владою одного володаря.

Українські князі і бояри зрозуміли, що Польща хоче тим способом взяти під свою руку Литву і всі українські землі. Тому постановили ще боронитися перед цілковитим поневоленням. Нащадок київських князів, князь Михайло Глинський, умовився з московським князем Василем III і з татарами, що він підійме повстання проти литовських князів, які вже зовсім спольщилися і гнобили Україну, а москалі й татари повинні йому дати поміч, бо коли Литва задержить всі українські землі і злучиться зовсім з Польщею, — тоді вона загрозить і Москві і татарам. Москва і татари обіцяли князеві Глинському прислати підмогу — військо і зброю. Але коли князь зібрав мале військо і виступив проти Литви (навіть деякі литовці помогали йому), то ні Москва, ні татари не прислали приобіцяної помочі. Глинського побив князь Константин Острозький під Оршою в році 1503. По програній битві Глинський утік в Москву, думаючи, що вона бодай захистить його. Але хитрий князь московський Василій III Іванович казав його увязнити й осліпити. І так Михайло Глинський згинув у московській тюрмі, на руках своєї дочки.

По тім повстанню Україна попала в цілковиту неволю Литви. Зі сходу й полудня почали нападати на неї татари й турки, а з півночі москалі. Народ вигибав від меча, огню і голоду та хворіб, так, що при кінці пятнадцятого

століття ціла полуднєво-східна Україна — над Чорним Морем і долішнім Дніпром — замінилася в пустиню, в дикі незаселені ніким степи, звані опісля „Дикими Полями”.

Коли утиск і неволя стали доходити до найвищого ступня — тоді на Україні з'явилася нова сила, яка станула в її обороні.

Цією силою була — козаччина!

10. ЯК ПОВСТАЛО МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО

(Роки: 1100—1613)

Знаємо вже, що по вимертю українських князів-Романовичів українські землі перейшли під владу Литви, а відтак Польщі. Сталося це при кінці XV століття і тоді цілий український народ нашовся в дуже важкім положенню, в якому ще не був ніколи передтим.

Та поки скажемо, що було далі на Україні, треба нам на якийсь часок глянути на північ, що там діялося в той час, коли падала українська держава. Ми згадували передше, що вже при кінці XI століття почав упадати Київ і занепадало значення київських князів, що спорили між собою, а також про напади ріжних орд, які, власне через ту незгоду між князями, могли безкарно нищити Україну. Та рівночасно — як місто Київ і київська держава почали упадати — стали розвиватися дві інші держави, що мали за володарів князів з того самого українського роду Рюриковичів. Одна держава на заході — то була галицько-волинська, а друга на півночі — московська.

Галицько-волинська держава впала в році 1340 тому, що вимер княжий рід і західні сусіди завоювали її. Зате північна держава, звана пізніше московською, вспіла перетривати даліше і розросталася щораз більше. Знаємо, що вже Юрій Довгорукий, син Володимира Мономаха, а правнук Ярослава Мудрого, сів на

півночі в сузdalськім князівстві і почав відчужуватися від свого роду і народу, а його син Андрій, званий „Боголюбський” (бо жив постійно в селі Боголюбові), називав себе великим князем, не мігстерпіти зверхності Києва і в р. 1169 зруйнував Київ так, що навіть ікони з церков вивіз до своєї столиці, города Володимира над рікою Клязмою.

Наслідники Андрія Боголюбського почали далі зміцнювати своє панування на півночі і поширювали свою державу, яку від нової столиці Москви, що її побудували недалеко Володимира і Суздаля, почали звати московською.

Над яким же народом панували ті князі?

Там, на півночі, жили з давен-давна різні фінські і чудські племена, що зовсім не були подібні до племен словянських. Та вже в X і XI-ім віці почали туди громадно напливати й люди з українських племен північно-східної України. Вони почали втікати туди перед нападами степових орд, які часто заходили аж до Києва. А осівши на півночі, уже не верталися, бо хоч і земля там була гірша і край не такий гарний — то за те було там спокійніше життя. Пізніше найшло туди ще й багато татар і всі ті роди людей помішалися з собою і за яку сотню літ витворився там новий народ, званий — московським або російським, а пізніше — великоруським. Він є споріднений мовою з українським народом, бо та мова витворилася з української з деякою домішкою фінських говорів, а сталося це тому, що з усіх тих народів — українці були найвищі культурою і тому московська мова, як і деякі звичаї і все, що в них словянське — є українського походження.

Друга хвиля українського припливу на північ поплила в XV і XVI століттю. Тоді — коли за українські землі стала воювати Литва й Польща, не було кому обороняти й східних українських земель перед дикими ордами, головно перед татарами, які обернули східну й північно-

східну Україну в руїну і в пустиню — люди лишали все і втікали на північ у московське князівство і там віддавалися під владу московських князів, щоб тільки могли спокійно жити. Так отже збільшилося населення московської держави, а пустошіла Україна, і в той спосіб творився на півночі новий московський народ, який був молодший від українського на яких 500 або більше літ, однаке той народ не є нам рідний, але чужий, хоча — має в собі багато української крові. Тому неправду говорять москалі: що ми й вони — то одно! А ще дивніше, коли кажуть: що українці повинні прийняти і московську мову і все московське як своє рідне! Скорше повинні би москалі прийняти нашу мову — бо наша українська мова є старша на сотки літ і з неї витворилася московська. Зрештою й самі вчені московської Академії Наук у Петербурзі, ще перед війною, явно признали, що українська мова це зовсім самостійна й окрема мова, а не ніякій говір, так само, як український народ це зовсім окремий народ — а не якесь там московське племя.

Якже зростала та московська держава? Треба знати, що рівночасно, як татари зайняли всю Україну і примусили князів їздити до хана на поклін та платити данину, так само в р. 1240 зайняли їй московські землі, і московські князі мусіли їм піддатися. Та що московські землі не мали інших ворогів, крім татар, то вони платили їм дань, а тимчасом зміцнювали себе в державі і готовилися до того, щоб колись скинути татарське ярмо. Вони навіть здобували щораз більше землі і прилучували до Московщини, кажучи татарському ханові, що ніби то вони хочуть і з тих земель збирати дань і давати ханові. А сила їх зростала ще й тому, що над усіма московськими землями дуже скоро запанував один князь, що мав право життя і смерти. Не було ніяких уділів, ні віч, ні дорадників, був лише князь, і всі мусіли його слухати: чи простий селянин, чи боярин. Не диво, що при такім послуху москалі могли розростися і незабаром скинули з себе татарське ярмо. І тоді, коли Україну розмежували різні сусіди, на

півночі зросла велика московська держава, що й собі почала чигати на Україну, уважаючи цей край і народ несправедливо за свою власність.

Найважніші московські володарі від часів Андрія Боголюбського, від XII століття аж до кінця XVI століття, були:

Александр Невський — правнук Юрія Довгоруко-го. — Він побив над рікою Невою 1240 р., шведів, які хотіли завоювати новгородські землі.

Іван I Калита — внук Александра „Невського”, — почав „збирати” землі і всякими способами прилучував їх до Московщини. Зробив місто Москву (над річкою тої самої назви) правдивою столицею, бо досі столицею тих земель був Володимир над Клязмою. Перепровадив звідти до Москви і митрополита православної церкви.

Дмитро „Донський”, — внук Івана Калити, — зібрав військо проти татар і розбив їх на „Куликовім Полі” над Доном у 1380-му році.

Іван III, — правнук Дмитра „Донського”, — скористав з незгоди між татарами і проголосив Московщину свободною державою 1480 року. Він здобув місто Новгород Великий, що ще до того часу управлялося свободно вічем, неначе республіка.

Іван IV Грізний, — внук Івана III, — став називати себе вже царем, а цілу державу царством. Він здобув Казань і решту північних московських земель, а також прилучив уже велику частину азійського краю за Уралом, званого Сибір. По смерті Івана Грізного, званого так тому, що люто карав неслухняних бояр та й вигубив багато невинних людей, настав великий нелад. Іван Грізний лишив двох синів, але оба вони скоро згинули, а навіть була чутка, що молодшого сина, Дмитра, убили бояри. На тих синах Івана Грізного вигасає рід московських князів з роду Рюриковичів (аж в 250 літ пізніше, як у Галичині).

По них панував коротко боярин Борис Годунов, а потім Василь Шуйський. Опісля на короткий час добив-

ся царського престола Дмитро Самозванець, що подавав себе за вбитого сина Івана Грізного. По кільканадцяти роках безладдя вибирають царем Михайла Романова, що був потомком родини жінки Івана Грізного, цариці Анастасії Романової, і від тоді починає панувати в Росії династія Романових. Сталося це в році 1613, саме тоді, коли на Україні вже прийшла до сили Запорозька Січ і українські козаки, що зводили криваві порахунки з турками й татарами, вели війни з Польщею і Московщиною, щоб облегшити долю рідного народу.

Московська династія Романових володіла Росією 304 літ, від 1613 до 1917 року, коли то вибухла в Росії велика революція, яка останнього московського царя, Миколу II, скинула з престола й покарала жорстокою смертю.

Про царів з династії Романових буде мова в III частині цієї історії, бо вони остаточно закріпостили український нарід і під Полтавою в р. 1709 зложили Україну живцем до могили.

ЗАКІНЧЕННЯ

Отак пізнали ми бувальщину рідного краю й народу в тих славних часах, коли існувала велика українська держава під кермою князів. А пізнавши славну бувальщину й причини упадку давної сили, свідомий українець мріє про славну будучність рідного народу. І всі свої думки й труди звертає на те, щоб до кращої долі свого народу причинитися.

Тому й ви, українські діти, вчіться пильно й добувайте собі якнайбільше знання з книжок, щоб колись могли його віддати для добра свого народу й для його слави.

ЧАСТИНА ТРЕТЬЯ

КОЗАЧЧИНА

1. ЗВІДКИ ТО ВЗЯЛИСЯ КОЗАКИ-ЗАПОРОЖЦІ

Перші отамани і перший кошовий та основник Січі:
Дмитро Байда-Вишневецький. (1555—1564).

Не добре жилося українському народові під пануванням чужих володарів, бо скрізь на Україні заведено панщину. Селяни мусіли працювати на панській землі; бо всю землю дістали в посідання великі пани-вельможі. Селянин (якого прозвано з московська „холопом”), не мав ніякої свободи. Пан міг його продати або й убити і за це тяжко було з паном судитися, бо і суддями були ті самі вельможі.

Деякі свободолюбні люди по селах, головно на Великій Україні, не могли стерпіти такої неволі. Вони кидали все й утікали в степи за Дніпрові пороги. Там не було сіл, ні міст; не було ніякої влади. Тож ті люди гуртувались по сто і по тисячу, добували собі зброю, полювали на всякого звіра і так жили. На ті степи нападали не раз з полуоднія, з Криму, татари, бо вони шукали в степах паші для своїх табунів коней та домашньої худоби. Узброєні люди з України оборонялися від татар, не раз самі гинули в битві, але часто й побивали татар і відбирали від них їхні табуни, а добич ділили між себе. Іноді, як зібралося тих свободінних людей кілька тисяч, то вони й самі напада-

ли на татар або на турків аж за Чорним Морем і верталися в степи з багатою добиччю.

Ці люди називалися „козаки”, — від татарського слова „кайзак”, що значить — „вільний чоловік”, „неустрошимий вояк”. А що козаки жили за порогами Дніпра, то їх названо також запоріжцями.

Спершу жили козаки меншими гуртами по степах; там вони полювали, а на зиму верталися крадьки в села. Але пізніше згуртувалися разом у великі військові загони, ви-

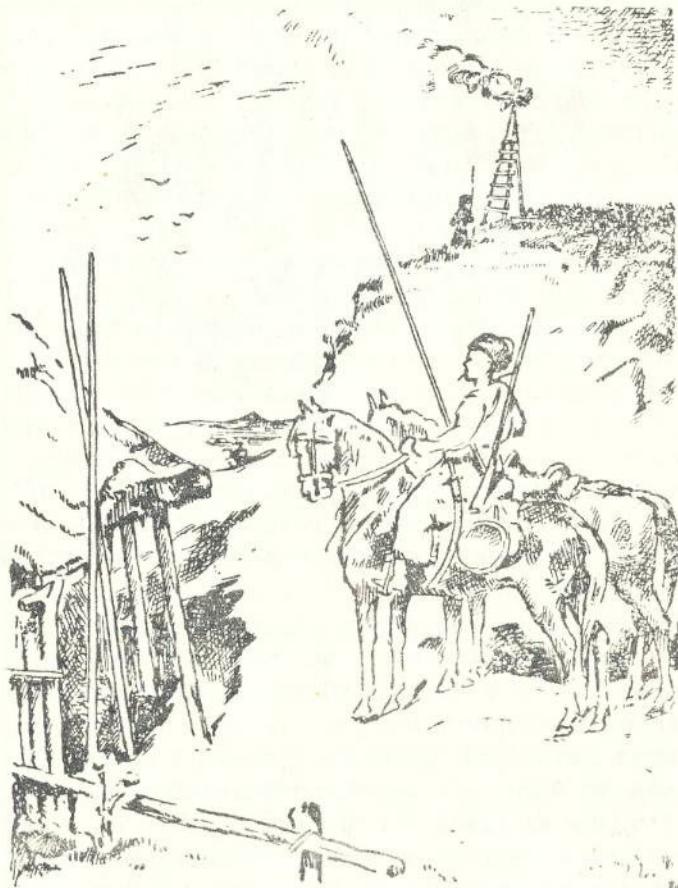

Козак у погоні за татарами на степу

бирали собі своїх отаманів і жили разом на великих островах серед ріки Дніпра. Те місце називалося Січ, або Січовий Кіш, бо острів був відгороджений (відсічений) навколо наче кіш, і до нього не було приступу. В тій Січі козаки зимували і відпочивали по походах на татар і турків під проводом свого вождя, що його називали батьком,

отаманом або кошовим. Такі козацькі ватаги постали вже в XV віці.

Перші звістки про козаків записані в хроніках і літописах уже в р. 1492. Тодішній кримський хан нарікає, що: „Кияни і черкасці розбили татарський корабель під Тягінею”. Наступного року знов турецький султан жаліється Польщі, що козаки під проводом князя Богдана Глинського, старости черкаського, погромили турецьку кріпость

Козацькі сигнали: „Татари йдуть”

Очаків. Тут називає султан цих людей виразно „козаками”. Від того часу вже без перестанку повторюються напади козаків на татар і турків. Раз водять їх приграниці старости та намісники, то знов таки свої власні отамани, вибрані самими козаками. З тих старостів, що якийсь час були начальниками козацьких походів, найбільше відомий Остап Дашкович, староста канівський і черкаський. Він, хоч і державний урядник, ставав на чолі козацьких сил, і водив їх на турків і татар. Він має ту заслугу, що перший почав організувати козаків на військовий лад. Він також дораджував тодішньому польсько-литовському урядові (бо тоді Україна належала ще до Литви, але литовський князь був і королем польським), щоб за Дніпровими порогами побудувати замки й посадити там козацькі залоги для оборони пограниччя перед бісурманами. Подібним козацьким організатором був також староста з Хмельника на Поділлі, Предслав Лянцкоронський. Вони оба виступали майже рівночасно в рр. 1510—1535. Дуже скупі є історичні відомості про перших справжніх козацьких отаманів, що водили козаків, поки ще не було Січі. Історія записала кілька імен таких отаманів, що вийшли не з панів, а з самих таких бідних утікачів, які вславилися відвагою і за те їх вибрано отаманами. Такими були м ін.: Карпо Масло з Черкас, що добув турецьку твердиню Очаків, — Яцко Білоус з Переяслава, Андрушко з Брацлава і Лесун. Всі вони виступали в половині XVI століття (в роках 1530—1550).

Та певніші й докладніші історичні дати про козаків починаються щойно коло року 1550, коли то козаки осіли першим Кошем на Дніпрі і обрали єдиного кошового. Козацька сила зростала з року на рік і ставала грізною не тільки для татар і турків, що сусідували з полудня з Україною, але й для всіх інших сумежних держав.

Першим кошовим Запорізької Січі був Дмитро Вишневецький, званий також Байда. Він походив з роду давніх українських князів з Волині, з міста Вишнівця. Йому дуже подобалися войновничі й лицарські козаки і він десь

Дмитро Байда-Вишневецький

около 1550 року прибув до козаків, а вони й вибрали його своїм отаманом. Під його проводом збудували собі за- порожці першу таку укріплена Січ на острові Хортиці, се-ред Дніпра. Той острівець окружили валом і частоколом, а над брамами поставили гармати.

Ця Січ не подобалася татарам, бо вони знали, що че-рез тих козаків не зможуть нападати на Україну. Тому вже в 1557 році прийшов хан татарський з великим військом і обляг Січ довкола. Та простояв там 24 дні і не міг Січі здобути, бо козаки боронилися завзято. Хан завернув на-зад на Крим. Але наступного літа прийшов ще з більшим військом. Козаки боронилися дорого, а нарешті побачили,

що не зможуть встоятись, бо їх у десятеро менше, як татар. Під проводом Байди-Вишневецького вийшли з Січі, прoderлися відважно крізь татарські ряди і сковалися в непроглядних степах.

В кілька літ пізніше пішов Байда з козаками на Молдавію, в ті землі, де нині Буковина і Румунія. В Молдавії була більшість українського населення і поки Молдавією управляли молдавські воєводи, то українцям у Молдавії було добре, бо ті воєводи або „господарі” прийняли були українську мову, віру і звичаї. Але в р. 1514 завоювали Молдавію турки й почали знущатися над усім хрещеним народом. І тому козаки пішли з Байдою, визволяти сусідню Молдавію з турецької займанщини.

Та цей похід скінчився для кошового Байди нещасливо. Турки підкупили кількох молдаван і вони зрадою та підступом зловили Байду, закували в кайдани та повезли в Царгород до турецького султана Селіман II. Султан казав Байду вбити за те, що він з запорожцями напав на його Молдавію. То було в році 1564.

Про Байду-Вишневецького співає наш народ й нині дуже гарну пісню, де говориться, як умер цей хоробрый козацький отаман.

В пісні співається: як султан обіцяв Байді, що дарує йому життя і ще й свою дочку дасть йому за жінку, коли Байда прийме турецьку віру і буде туркам служити. Але Байда не згодився на цю зраду свого народу й віри християнської та відповів.

— „В тебе віра проклятая,
В тебе дочка поганая!”

Тоді султан казав зачепити Байду за одно ребро на залізний гак на високій скелі над морем. Турки стріляли в Байду з луків, але Байда не зрадив своєї віри і свого народу і таки вмер лицарською мученичею смертю.

І поет наш співає про цього геройського лицаря похвальну пісню:

„Славне військо запорізьке
Ти, наш лицарю, зібрав,
На острові, на Хортиці,
Січ преславну збудував.

Даром славне товариство
Облягав татарський хан,
Лютий мусів завертати —
Не страшний нам бісурман!

Перший ти вказав козацтву,
Як топтать до слави шлях:
Йти за море, ріки, гори,
Не сидіти на степах...

Ta Молдавію звільнити,
Байдо, не щастить тобі,
Нищить вчасно підла зрада
Славні заміри твої.

I сконав ти в Царгороді
Під руками ворогів,
Але віри, ні народу
Відректися не хотів.

To за це тебе, наш князю,
Весь народ славить в піснях:
Хто за рідний нарід гине,
Той живе й по сто віках!”

Пізніше переконаємося, що подібно боролися й гинули за свій рідний нарід і за рідну віру також інші козаки-запорожці, так звичайні, як і отамани.

2. ОТАМАН ІВАН ПІДКОВА

По смерті Байди-Вишневецького козаки-запорожці не переставали дальше воювати з турками, з татарами та з іншими ворогами українського народу. Козаків збиралося на Січі щораз більше і вони зорганізувалися під прово-

дом отаманів та кошових. Вони поділилися на: „річних” і „дніпрових”. „Річні” козаки проживали над ріками в своїх хатках; полювали там на звіра, ловили рибу і продавали на Січ, щоб козаки на Січі (дніпрові) мали чим жити під час відпочинку. Коли ж зачиналася яка війна, то і річні і дніпрові збиралися разом і рушали в похід. Ціла Україна належала в тих часах до польської держави, отже й козаківуважали тодішні польські королі за своїх підданих. Та запорожці почували себе безпечними на степах і на Запоріжжі, тому не хотіли слухати короля, ані польських урядників, старостів і воєводів, що були скрізь по містах на Україні. Король і воєводи хотіли, щоб українські козаки слухали їх і, щоб підчинялися під команду городових старшин (каштелянів і старостів). Але козаки управляли самі, бо свобода була їм миліша над усе. Польські королі обіцювали козакам платню, щоб вони записувалися до реестру на державну службу і воювали лише там, де їм воєвода чи староста накаже. Але до того списку (реєстру) вписалося тільки невеличке число козаків; вони стояли по містах і слухали приказів воєвод і старостів. (А що були записані в реєстрі, то називалися „реєстрові”, цебто записані). Всі інші козаки жили на Січі свободно і воювали, з ким хотіли.

От, в році 1575 (в десять літ по смерті кошового Байди) повів запоріжців на татар, новий кошовий, Богдан Ружинський. Вони тоді сильно побили татар, але в тій битві загинув отаман Ружинський.

Третім славним козацьким кошовим був Іван Підкова. Він відібрав від Туреччини Молдавію і став володарем Молдавії. Турецький султан поскаржився польському королеві Стефанові Баторому, що як він не звелить зловити Підкови, то турки підуть воювати Польщу. Король не хотів сперечатися з Туреччиною і приказав українським воєводам, щоб зловили отамана Підкову. Воєводи не хотіли наступати на козаків, тому взялися на хитрощі. Коли Підкова вертався з великою добиччю на Україну, прибув до нього воєвода з Брацлава і став його вмовляти:

Отаман Іван Підкова

— Їдь до короля і перепроси його за те все, а певно він простить тобі, що ти зачепив турків без його відома. Ти лицар, а король любить лицарів.

Іван Підкова послухав і поїхав у Варшаву до короля. А королем польським був тоді Стефан Батсри. Він справді любив лицарських запоріжців і бажав з них утворити сильну сторожу для східніх границь Річи-Посполитої перед турками й татарами. Однаке був він тоді залежний від Туреччини, а тут іще султан Амурат III. зажадав, щоб Батори конечно покарав Підкову.

І король, не бажаючи входити у війну з могутньою тоді Туреччиною, велів покарати лицарського Підкову — що сам у добрій вірі іхав до Варшави — смертю. Тому, коли Іван Підкова прибув до Львова — весною 1578 року — тут його ув'язнено і на основі королівського приказу зрубав кат голову смілому отаманові на львівськім ринку, в приявності турецького посла Ахмета.

Дуже багато польських визначних людей того часу взяли за зле королеві, що так строго обійшовся зі славним козацьким отаманом, який був грізним пострахом для турків і татар.

Ще по нинішній день згадує український народ про Івана Підкову і в піснях співає про його страшну смерть, а Тарас Шевченко звеличивав славні подвиги цього героя в прегарній поемі п. н. „Іван Підкова”.

3. ОТАМАН САМІЙЛО ЗБОРОВСЬКИЙ

Страшна смерть отамана Івана Підкови не відстрашувала козаків від дальших походів на молдавські й турецькі землі. Пізніші отамани ходили знову походом на Молдавію. Хотіли її відіbrати від Туреччини і стати господарями Молдавії.

Таки того самого року, коли Іванові Підкові у Львові на ринку відрубали голову, вибрався з козаками на Молдавію його брат, Олекса Підкова. Мав дві тисячі козаків на конях і піших. Перейшли Молдавію ще до Ясс і спустилися цілий край. Турецький султан знову поскаржився на козаків перед польським королем. Король казав зловити Підкову. І так сталося. Олексу зловили поляки, але самі не карали, тільки віддали туркам, а турки покарали його страшною смертю: всадили на паль і він загинув у страшних муках.

То було в році 1578, а вже на другий рік рушив на Молдавію третій Підкова, син Олекси, Петро. Турки знову зажадали від поляків, щоб їм передали того Підкову.

Але цим разом польський король відповів, що то не були його козаки а московські, тому нехай пише до московського царя.

А король Батори подобрів тому, що потребував тоді козаків до помочі у війні Польщі з Московіциною. Щоб позискати собі бодай трохи прихильність козаків, король оголосив, що спишує охочих козаків у „реєстр”. Ті реєстрові козаки будуть стояти по містах і слухати короля. За це вони будуть мати добру платню і будуть свободні від переслідувань старостів і воєвод. Ні старости, ні воєводи не будуть мати права судити, ні карати козаків; судити їх буде лише король і лише короля мають слухати. І подібно, як передтим за короля Жигмунта, почали списувати козаків. Їм прислав король окремі відзнаки: королівський прапор, бубни і труби, як знак королівської ласки.

До реєстру вписалося мало козаків та й гі трималися коротко в містах. Король не мав грошей їм платити, бо його скарбниця була тоді вичерпана. Козаки втікали на Запоріжжя, де збиралося щораз більше охотників на нові походи на Туреччину, або на іншого ворога.

В 1583 році вибрали собі запоріжці нового отамана, Самійла Зборовського, що походив з давнього шляхетського роду. Він зібрав їх і повів знов у похід на ту саму Молдавію, через яку вже загинуло кілька отаманів. І йому цей похід не пощастився. По дорозі до Молдавії зайшов йому дорогу брацлавський староста Струсь з польським військом і з тими реєстровими козаками, що були на службі в короля. Вони розбили військо Зборовського і козаки-запорожці мусіли завертати. Але завернули не на Січ, а над Чорне Море і там у гирлі Дністра поруйнували турецькі міста та набрали багато добичі. Султан загрозив королеві, що як і цим разом не покарає козаків і Зборовського, то піде війною на Польщу. Король таки налякався і вислав на запорожців велике військо. Запорожців загнали в степи за Дніпро. Та Самійло Зборовський з'явився якось потім у Польщі. Тоді його зловили і відр

бали йому голову, на ринку в Кракові (1584 р.) подібно як передтим Підкові у Львові.

Тимчасом умер король Батори, а королем Польщі став Жигмунт III, з шведського роду. Він почав насилати на Україну, католицьких монахів — єзуїтів, спроваджених до Польщі з Риму, які всякими способами старалися перетягти заможніші українські родини на латинський обряд. Це дуже обурило козаків, що були православної віри. І ввесь український народ почав звертатися до запорожців, щоб вони стали в обороні православної віри. Тоді козаки почали ворожо виступати проти польських старостів і воєводів на Україні. Почали нападати на міста й містечка і карали польських панів та мстилися на тих українських вельможах, що перейшли на чужу віру.

4. ОТАМАНИ: КОСИНСЬКИЙ І НАЛИВАЙКО (Роки 1590 до 1597)

По смерті Самійла Зборовського — проводило козаками-запорожцями кілька менше відомих отаманів, як Михайло і Кирик Ружинські, Захар Кулага, Богдан Микошинський, Лукіян Чорнинський та Войтіх Чановицький. Були між ними шляхтичі та гульвіси — що їм подобалися козацькі звиці та спосіб їх бурлацького життя, і вони ставали їх провідниками.

Около року 1590 з'явився на Запорізькій Січі Христофор Косинський і незабаром вибрали його козаки своїм отаманом. Косинський походив теж зо старого шляхетського роду, але не злюбив шляхти тому, що польський король захотів позискати собі прихильність козацької старшини та української шляхти і для того наділив декотрих великими маєтками. Деякі з тих обдарованих старшин ставали за те вірними підданими короля, та декотрі й далі були вірні українському народові і рідній вірі. Косинський дістав був також такий маєток від короля, а саме Рокитну над річкою Рось. Але того маєтку

Отаман Христофор Косинський

не міг перебрати, бо білоцерківський староста Януш Острозький, хоч родом також українець, не схотів віддати Рокитни Косинському, кажучи, що це його маєток.

Тоді Христофор Косинський рушив із запоріжцями на Януша, здобув Білу Церкву пограбував замок Острозьких у Києві, спалив Переяслав і рушив дальше на Волинь знищiti маєтки Острозьких та й інших родових українських, а також і польських панів, що тягли руку за Янушом. Він знищив також величавий замок Острозького в місті Острозі на Волині. Через те почалася перша правдива війна козаків з Польщею.

Зимою 1593 року наказав польський король Жигмонт III Янушові Острозькому й Олександрові Вишневецькому, зібрати військо і рушити на Косинського й козаків. Вони зібрали велику силу війська, а в Косинського було тільки 5000 козаків. Він став табором коло містечка Пятки на Волині. Польське військо оточило козацький табор і Косинський мусів піддатися та загодитися з поляками, бо їх була велика сила і мали багато зброї та гармат.

Але незабаром зібрав Косинський свіжі полки козаків і рушив на місто Черкаси, де був старостою князь Вишневецький, приятель Острозьких, а страшний ворог козаків. Але й тут не пощастило Косинському. Вишневецький хитрощами заманив його в Черкаси, нібито на переговори, і підступом зловив його та приказав убити. Але козаків не злякала ця невдача й вони дальше воювали з польськими магнатами на Україні. Ще того самого року велика ватага козаків напала на Черкаси і Вишневецький мусів заключити з ними угоду.

Тимчасом на Брацлавщині козаки почали також воювати з поляками. Отаманом козаків був тут Северин Наливайко. Був це розумний і освічений чоловік, що вчився в Острозі в Академії, яку заложив князь Константин Острозький. Він в р. 1594 покинув двір князя, де служив урядником, і пішов на Січ. Зібрав там кілька тисяч козаків і пішов на Молдавію, поруйнував татарські міста і села здовж Дністра й забрав багато турків і татар у неволю.

Вернувшись з Молдавії, пішов на Брацлавщину і здобув у Брацлаві табор польської шляхти, що з'їхалася тоді на якусь нараду до цього міста. До Наливайка пристали брацлавські міщани й опанували на якийсь час місто, а зібрану шляхту прогнали.

В 1595 році пішов Наливайко ще раз на Молдавію, а потім рушив через Галичину і Волинь аж на Білорусь. По дорозі грабував панські маєтки, а багато селян пристало до його війська.

Отаман Северин Наливайко

Нарешті король Жигмунт приказав шляхті збирати військо і знову рушати на козаків. В січні 1596 року рушив польський гетьман Станіслав Жулкевскі проти Наливайка і другого козацького отамана Грицька Лободи, що злучився був з Наливайком.

Оба козацькі отамани стали на зиму табором під містом Лубни на Солониці (на лівобічній Україні, недалеко Полтави). Була люта зима. Козаків було мало, а польський гетьман прийшов з великим військом і оточив табор. Та може козаки були б і так перемогли польську

перевагу, але між ними почалися чомусь сварки. Нарешті козаки Лободи вбили чомусь свого отамана Лободу, але не вибрали отаманом Наливайка, тільки якось Кремпського. З тої незгоди між козаками скористав Жулкевскі і зажадав, щоб козаки видали йому Наливайка і старшину, а тоді він інших помилує. Козаки в тій біді забули, що повинні всі стояти за одного, і видали Наливайка й своїх старшин та зброю. Однаке дорого заплатили за цю зраду, бо польський гетьман не паньковався зі зрадниками, а казав їх повивішувати, так, що з десяти тисяч — втікло зaledве півтори тисячі козаків, разом з нововибраним отаманом Кремпським, на Січ.

Наливайка і кількох старшин повезли в кайданах на суд до Варшави. Там вони були засуджені на кару смерті, лише Наливайка держали в тюрмі аж до 1597 р. Вкінці і йому також відрубали голову на площі перед замком у Варшаві. Нарід на Україні пустив поголоску, що Наливайка спалили в мідянім кітлі... Це були лише поговірки, що не відповідали правді. Такою самою страшною смертю згинув Северин Наливайко у Варшаві, як колись Іван Підкова у Львові.

5. ГЕТЬМАН ПЕТРО КОНАШЕВИЧ-САГАЙДАЧНИЙ (Був гетьманом від 1616 до 1622)

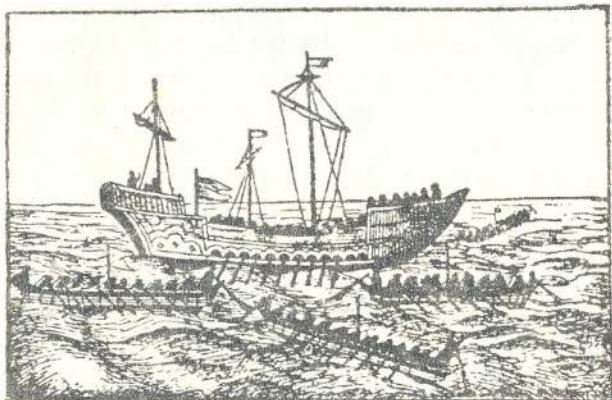
Нешчаслива битва над Солоницею і страшна смерть козацького отамана Наливайка дуже ослабили запорізьких козаків і вони довший час не могли відзискати своєї сили.

Тепер знову деякі кошові запорізької Січі почали думати, що може краще було б ладнатися якось з Польщею і жити з нею в згоді та по добру виєднувати для козацтва і народу якісь полегші. Так поступав по смерті Косинського і Наливайка кошовий Січі Самійло Кішка, що про нього співається в одній козацькій пісні — думі.

Польський король Жигмунт III саме тоді потребував козацької помочі, бо хотів узяти собі Молдавію та Ливо-

нію і хотів посадити на престолі в Москві якогось Дмитра Самозванця, прихильника Польщі. Король прирік козакам великі привілеї і полегші та й ще приобіцяв заплатити за поміч у війні. Козаки згодилися й пішли під проводом Самійла Кішки на Молдавію і здобули її; — потім довго воювали в Ливонії*) буючись там зі шведами, а нарешті й під Москвою добре помагали полякам.

Але хоч багато крові пролили козаки, помагаючи Польщі, то польський король наче зовсім забув за дані козакам приречення. Він ще навіть переказав козакам, щоб вони розійшлися по своїх селах і робили панщину, як про-

Козаки на чайках атакують турецьку галеру

сті кріпаки. Тоді козаки зібрали ще кілька тисяч свого війська, побудували човни й пустилися аж через Чорне море знову нападати на Туреччину, щоб бодай добути трохи добичі.

В цих походах козаків на Туреччину й на Крим найбільше вславився кошовий Петро Конашевич-Сагайдачний.

Петро, син Конона, а тому званий Конашевич, був родом з самбірського повіту в Галичині. Його батько був

*) Ливонія — це ниніша Естонія.

заможним шляхтичем і захотів виховати Петра на розумного чоловіка. Тому дав його до найкращої тоді школи на Україні, до Академії в Острозі.

Сагайдачний вчився там 8 літ і мабуть там дістав прізвище „Сагайдачного”, тому, що дуже добре стріляв з лука, а стріли лука ховається в „сагайдаку”. По восьми роках науки Сагайдачний дістався якось в році 1614 з кількома товаришами науки на Січ. Там скоро показалося, що Сагайдачний не тільки дуже розумний і освічений чоловік, але також дуже відважний вояк у битві. Тому козаки вибрали його в 1616 році кошовим Січі і гетьманом.

Сагайдачний бачив, як козаки зубожіли і як терплять через те, що король не дотримав своїх приречень. Він задумав зробити так, щоб Польща знову потребувала помочі козаків, бо тим чином думав зібрати велике козацьке військо і таки виеднати від Польщі великі полегші не тільки для козаків, але й для всього українського народу.

Щоб збагатити трохи козацьку касу та й зробити козацьке ім'я славним на всю Європу, він почав водити козаків на Туреччину й на кримських татар. На нових чайках-човнах він кілька разів перепливав Чорне море аж до Царгороду, печайним нападом нищив турецьку столицю і увільняв багато козаків з турецької неволі. Таких походів робив він від 1616 року дуже багато і то на ріжні міста Туреччини і Криму: на Царгород, Кафу, Синопу, Трапезунт та інші.

Тими вдачними нападами роздражнив він дуже турецького султана і той знову загрозив Польщі, що як не стримає козаків, то турки підуть на Польщу війною. Король знову казав козакам розійтися, але цього ніхто не послухав. А незабаром по тім король сам запросив козаків, щоб збиралися і йшли Польщі на поміч проти Москви.

В 1618 році Сагайдачний зібрав 20 тисяч війська і наклонив козаків, щоб помагали Польщі, бо він тепер зможе виеднати від короля, щоб словнив усії свої попередні обіцянки. Козаки пішли на Москву, причинилися своєю

Петро Конашевич-Сагайдачний

хоробрістю до того, що король заключив з Москвою дуже корисний мир, — але й тепер не віддячився король козакам і Сагайдачному за їх поміч, тільки знову стáрався обмежити число козацького війська до трьох тисяч та казав козакам попалити човна, щоб не мали на чім нападати на Туреччину.

Та незабаром — у 1620 році — Польща знову знайшлася у великім клопоті. Турецький султан вислав на Україну проти Польщі величезне військо — 300 тисяч турків і татар. Сагайдачнийуважав це за добру нагоду, щоб ще раз пробувати виєднати від короля якісь полегші для козацтва і для народу. Він зізнав, що Польща тепер без козацької помочі не обійтеться. Тому постановив домагатися від польського уряду і від короля таких прав, щоб козаків могло бути сорок тисяч, щоб король виплатив козакам усю приобіцяну і залеглу платню, щоб польський уряд затвердив нововисвяченіх українських єпископів та щоб заборонив єзуїтам примушувати українців змінити свою рідну віру на латинську.

Це домагання — затвердити українських єпископів і заборонити перетягати народ на чужу віру, мало тоді найбільше значення. Треба знати, що коли Польща по Люблінській Унії з Литвою (1569 р.) забрала під свою владу всі українські землі, наїхало на Україну багато польської шляхти і латинських ксьондзів-єзуїтів і вони почали переслідувати і гнобити православних українців, що твердо трималися праобразківської віри. Українських священиків проганяли з церков і зовсім не дбали про їхню долю; хотіли, щоб українська православна віра пропала, бо знали, що як пропаде віра, то пропаде й народ.

Для оборони своєї віри потворилися по українських містах церковні братства. Такі братства були в Києві, Львові, Острозі і по інших містах. Ті братства своїм коштом утримували школи, лічниці і всяко помогали своїм людям. Покровителями їх оборонцями тих братств стали запоріжці, а найбільше помогав їм Сагайдачний. Він сам з усім козацьким військом записався в члени київського братства і помогав братствам по ріжних містах утримувати школи, а в Києві заснував високу школу Академію і опікувався нею. Він зізнав, що народ мусить мати багато вчених, освічених людей, щоб уміти оборонитися перед ворожими напастями на віру і народ. Бачив, яке вбоге і

темне було тоді українське духовенство, що не мало свого верховного пастиря. Тому в р. 1620, коли через Київ переїздив єрусалимський православний патріарх Теофан, Сагайдачний попросив його висвябити українському народові митрополита й епископів, щоб наглядали над священиками і вірними та щоб стерегли й боронили віри і народу. Патріарх висвятив київським митрополитом Йоава Борецького та повисвячував українських епископів для Полоцька, Володимира Волинського, Луцька, Переяславля, Холму і Пинська.

Таким чином Сагайдачний відновив Українську Церкву і поклав на тривких основах українську віру й освіту народу. Але на це треба було ще затвердження польського уряду. І користаючи з нагоди, що Польща знов потребувала козацької помочі, Сагайдачний сам вибрався з посольством до Варшави й домагався, щоб уряд затвердив ті всі козацькі, народні й церковні права. Король і сойм прирекли знову, що напевно це все затвердять, просили тільки, щоб Сагайдачний ішов з козаками бити турків. І Сагайдачний згодився.

Весною 1620 р. розбили турки під Цецорою (в Бесарабії) польського гетьмана Жулкевского. У тій битві згинув сам Жулкевскі і згинув козацький сотник Михайло Хмельницький, а його син Богдан (що потім став українським гетьманом) попав у турецьку неволю. Сталося це тому, що Жулкевскі з гордості не хотів приймити помочі козаків, кажучи, що сам дасть собі з турками раду. По тій битві під Цецорою турки посунулися далі і стали під Хотином над Дністром, де ім заступило дорогу польське військо. Всього війська вспіло зібратися лише 35 тисяч, а турків було 300 тисяч. Сагайдачний рушив з 40 тисяч козаками під Хотин. Щоб добитися до поляків, козаки мусіли пробиватися наступом крізь турецький табор, бо турки оточили поляків. Козакам удалося це зробити. Вони пробилися крізь турецьке військо і злучилися з поляка-

ми. Турки тримали поляків і козаків ще сорок днів під облогою, робили численні наступи, які козаки хоробро відбивали. Нарешті султан з заключив з Польщею мир і завернув. Так то козаки врятували Польщу під Хотином перед турецькою навалою. Багато це коштувало козацької крові, а Сагайдачний скоро потім умер через ту битву. Він був тяжко ранений під Хотином і поїхав до Києва лічитися, але надармо, бо весною 1622 р. вмер. Київські „братчики“ і школярі уладили гетьманові величавий похорон і поховали його в церкві Богоявленського Братства в Києві.

Так умер славний і розумний кошовий і гетьман України Сагайдачний, що про нього й до нині співається в багатьох піснях. Він щиро хотів помогти своому народові і за те віддав своє життя, бо вірив у словність і ретельність союзників. А на жаль його наміри не сповнилися. Польща знову не дотримала своїх обіцянок — і як побачимо далі — аж сам український нарід, в 26 літ опісля, виборов собі ті права, що їх домагався славний гетьман Сагайдачний.

Гарно про нього співає наш поет:

Гей, широко залунала
Запорізька честь і слава —
Сагайдачному дісталась
Та гетьманськая булава!

Бо такого ще не було
В товаристві отамана,
Ще ніхто не бив так славно
Яничара й бісурмана.

І ніхто не вів так мудро
Товариство в чистім полі,
Так братів ніхто не вивів
Із турецької неволі.

І за справу Владислава
Ти боровся під Москвою,
Двадцять тисяч товариства
Ти повів туди з собою.

Бо за поміч ти від Польщі
Всі права думав здобути,
Що зробив ти для Вкраїни,
Те повік годі забути.

Для могутності народа
Дбаєш ти і про освіту
І на школи ти даруеш
Більшу частку заповіту.

Ти хоробрий, правий, чесний.
Всі обіцянки тримаєш,
Помагать, сусідам в бою
Аж під Хотин поспішаєш.

Для добра сусідки-Польщі
Перевагу бੋш турецьку,
Сам ти чесний, — то й не диво,
Шо повірив в честь шляхецьку...

Гідний муж, за честь лицарську
В бою з ран ти упадаєш —
В златоверхний рідний Київ
Умирati повертаєш.

Закріпив ти Україну,
Славний батьку Сагайдачний, —
Каже нарід, що: „за люльку
Дав ти жінку — необачний”...

6. ПРО СІЧ ЗАПОРІЗЬКУ ТА ПРО ЗАПОРІЖЦІВ

Отже вже знаємо: звідки й як гуртувалися українські козаки-запоріжці. Знаємо, що вони нападали на турків і татар і хоробро воювали з іншими ворогами України.

Вони боронили народ і рідну українську землю від ворожих переслідувань і змагали до того, щоб український народ мав свободу і свою власну державу. І не один із них віддав своє життя за рідний край і народ.

Ми згадали також, що осідком запоріжців була Запорізька Січ на Дніпрі, понижче порогів, на островах, серед ріки. Там запоріжці жили постійно; там збиралися, вчилися воєнної штуки і приготовлялися до воєнних походів. Отже цікаво буде довідатися: як виглядала Запорізька Січ і які звичаї були на Запоріжжі (на Січі) та взагалі — як жили запоріжці.

Січ — то була простора площа на Дніпровім острові Хортиці (потім на Базавлуці і Томаківці). Зі всіх боків обливала цей острів глибока вода Дніпра, а ще крім того на самім острові був викопаний глибокий рів, наповнений водою, та й високий, острий частокіл (паркан) з міцними брамами. На брамах, що на ніч замикалися, стояли гармати й козацька сторожа. Не диво, що комубудь неможливо було дістатися на Січ. І хоч не раз пробували здобувати Січ турки, татари й інші вороги, то це їм не вдавалося.

Довкола площи були побудовані хатки, так звані „коши” (з плетеними стінами), або „курені”. Ті хатки були накриті очеретом, або кінськими шкірами. В такій хатці жив один курінь з курінним отаманом. Та козаки тільки спали тут, або пересиджували в слотливі дні, направляючи одіж або чистячи зброю. В погідні дні перебували на площі або в степу за рікою. Там вправлялися в їзді верхом, в стрілянні з рушниць і гармат, та направляли човни.

По середині Січі стояла невелика церква св. Покрови, знадвору дуже скромна, але внутрі повна золота й срібла, бо козаки були побожні й дуже дбали про свою церкву, а під час читання Євангелія тримали шаблі наполовину витягнені з піхви, на знак, що готові в кожній хвилині боронити своєї віри. Частину своєї воєнної добичі призначували на церкву і купували щораз кращі нові хоругви

та ікони. На Січі, крім хаток-куренів, були й склади зі зброєю, з гарматами, з човнами та харчами. Коло складів стояла вночі сторожа.

Про звичаї й обичаї козаків-запорожців пишуть очевидці, що були на Січі, таке:

Хто хотів стати козаком, мусить наперед служити три роки в старого козака за чуру (слугу й помічника). Він робив усяку роботу й носив за козаком другу рушницю й потрібні клунки. Щойно потім, коли вивчився від того

Вигляд Запорізької Січі

козака орудувати зброєю й набрав справности в битвах, ставав правдивим козаком і діставав зброю: рушницю, шаблю, спис, лук і стріли.

Козаки вбиралися просто: в грубу сорочку, в кирею (довгий плащ без рукавів). За широким поясом носили пістолі й люльку, через плече носили торбинку з харчами і кулями, а до пояса на ремінець присиляли ще й порошницю з порохом.

Іли сушену рибу і печене м'ясо та рибячу юшку, бо риби в ріках та всякого звіря та птаства в степу було дуже багато. Пекли сухарі з пшеничної муки.

Жінок на Січі не було і ніхто не смів мати на Січі жінки, навіть сам отаман. За це грозила кара смерти. Коли козак був жонатий, то жінка й діти жили десь на селі, або на хуторах, по так званих „зимовиках”. Там жив і козак, коли не було війни. Він господарив, вів велику пасіку, ловив звірів, а завжди частину з того віддавав на Січ. Там звичайно й зимував. А коли кошовий отаман оголосував воєнний похід, приміром на турка, то козацькі гінці розізділися по тих хуторах-зимовиках, що звичайно були добре обгороженні й заперті міцними воротами, і закликали козаків-хуторян на Січ, на війну.

Вони підіздили до воріт і кликали:

— Пугу! Пугу!

Так кликали кілька разів, аж доки козак не вийшов з хати й поспітався:

— А хто там?

— Козак з Лугу! — відповідали післанці.

Тоді козак відчиняв ворота, бо знов, що то свої, за порошував їх у хату, гостив широко, а потім збирався, прощав свою родину й виїздив разом з ними на Січ.

Січове військо ділилося на полки по 500 людей. Полк мав п'ять сотень по сто людей; сотня мала десять десяток (куренів) по десять людей. Полками командували полковники, сотнями сотники, а десятками десятники, так звані курінні отамани. І власне кожний такий курінь жив в окремій хатці-курені. Канцелярію вів „писар”, що писав усіякі письма й прикладав печатку, на якій був напис: „Печать Славного Війська Запорізького Низового”.

Цілою Січчю командував кошовий, що його звали батьком-кошовим". Його вибирали на спільній раді, на майдані перед Січі.

Кого вибрали, того могли й скинути, коли був несправедливий, але доки був „старшим”, то сліпо його слуха-

„Пугу! Пугу! — Козаки з Лугу”!

ли і він мав право карати навіть смертю. Йому до помочі були судді й осаули.

Коли збиралися в похід, то на Січі був великий рух. Одні направляли човни, другі зброю, інші пекли й варили в казанах харчі на дорогу. Січові шевці шили чоботи, кравці одежду, римарі робили упряж, відливарі відливали

з олова кулі. А котрі вже були готові, обступали січово-го бандуриста, старого козака, що грав на бандурі і співав про славних отаманів і гетьманів, про походи на турків і татар. Часто й танцювали собі для охоти й жартували, завжди були веселі.

Козаки воювали двома способами. Звичайно нападали на ворога кіннотою, а піхота наступала з боків. Ніхто не піддавався, всі билися до останку, кажучи: „Або побіда, або смерть!”

Коли ж нечайно заскочив їх ворог у степу, а козаків було мало, тоді уставляли колом свої вози та й ще обкопувалися валом і оборонялися з-за такої возової кріпости. Ворог не міг здобути тої твердині й відступав. Хіба часом, як не наспіла козакам поміч, то тримав їх облогою, аж гинули зі спраги і голоду, але таки не піддавалися.

Оттак жило те славне козацьке-запорізьке військо, що від 1500 майже до 1800 року — через 300 літ обороняло Україну від усякої напasti. Відвага й хоробрість козаків були відомі в цілій Европі.

7. ПРО ЖИТТЯ НА УКРАЇНІ ЗА КОЗАЦЬКИХ ЧАСІВ

Життя на Україні мало тоді зовсім іншу форму. Були зовсім інші порядки. Передусім скажемо, що не всі люди мали тоді однакові права. Одні мали їх і панували, а другі не мали жодних людських прав; їх просто уважали за рабів та невільників.

Правда, ще давніше, за княжих часів, було ліпше. Тоді селяни-господарі уважалися за вільних людей. Були тільки нечисленні невільники з полонених ворогів, або з тих, що задовжилися і мусіли довг відслужувати у бояр або й у господаря на селі. А коли по упадку княжої держави прийшла на Україну литовська, а по ній польська влада, то і завелися на Україні такі самі порядки, як були тоді в Польщі і цілій Европі.

А в Польщі було так: Всі люди ділилися тоді на супільні верстви. Були такі головні чотири верстви людей: 1) шляхта, 2) духовенство, 3) міщани і 4) селяни.

Найбільші права і привілеї мала шляхта. Шляхтичі ставали урядниками, мали землю і всім орудували. Мали свій окремий суд. Платили дуже малі податки, бо вони самі на сойміках ті податки ухвалювали. Короля не боялися, бо король був залежний від Сойму у Варшаві, а Сойм складався з шляхти і духовенства. Польське духовенство мало також усікі права і привілеї, а податків не платило. Міщани мали свою управу в містах, де були купцями або ремісниками та гуртувалися в ріжних „цехах”. І хоч вони не мали тих гонорів, що шляхта, і платили великі податки, але були свободні і мали свій суд, зложений з бурмістра і з радників (з війта і лавників).

Найгірше жили селяни, або як їх тоді називали: „хлопи”. Не мали ніяких прав; не мали своєї землі; не мали суду, бо судив їх дідич; не мали свободи та й не сміли нікуди вийти зі свого села. Земля, на якій працювали, була власністю пана, дідича, шляхтича, а за те, що він відпускав селянам кусень землі на життя, мусіли селяни робити панам панщину, спершу по кілька днів на тиждень, а потім і цілий тиждень, так, що не було часу і свого кусника поля управляти. А за найменшу провину пан мав право підданого „хлопа” бити і за це йому нічого не грозило.

Так робили польські шляхтичі-дідичі зі своїми польськими селянами, а певно, що гірше поводилися вони з українськими селянами на Україні.

Ta треба знати, що не тільки селянство на Україні так тоді бідувало за польських часів. I духовенство терпіло подібно. Жило в темноті і в нужді. Українські міщани також бідували. Їх утискали з усіх боків і накладали величезні податки. Та й українській шляхті жилося гірко. Лише ті, що змінили свою батьківську віру і народність та й перейшли на польське, ставали панами-магнатами, а такі на жаль, траплялися. Хоч були й такі, що і своєї ві-

ри твердо трималися та ще й народові помагали встояти.

Якже нарід український оборонявся перед такою бідою? Обороня вся ріжними способами, щоб не згинути і не пропасти.

Передусім селяни й інші стани (верстви) почали вже в 15 столітті втікати від лютих панів за Дніпрові пороги і там заложили Січ. А як козаки-січовики жили і обороняли рідний нарід і віру не тільки перед татарами й турками, але й перед іншими ворогами, ми вже знаємо.

Крім того, що козацтво боронило нарід, нарід сам почав горнутися до освіти і гуртуватися в церковні братства, а освіта й організація — це також важна зброя в обороні.

Звідки пішли братства? Братства почали закладати українські міщани при своїх церквах, а робили це тому, щоб у гурті легше обороняти свою віру від усіх непастей і легше втримати церкву. При братствах закладали шпиталі, де лічили убогих, і закладали школи, де вчилися діти міщан і освідомлювалися у своїй вірі. Такі братства були у Львові (найстарше), Вильні, Луцьку, Києві і в інших українських містах. Тим братствам помагали знатні українські шляхтичі, т. зв. „кармазини” потомки князів і гетьманів. З потомків князів найбільше заслужився для освіти на Україні князь Константин Василь Острозький. Він заложив в Острозі славну Острозьку Академію (при кінці 16 століття), де вчилися діти шляхти, міщан і козаків. З тієї школи вийшло дуже багато знатних людей, що потім дуже прислужилися своєму народові. З цієї Академії вийшов і гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, що заснував у Києві Богоявленське Братство і до нього впісався він сам з усіми козаками. При тім братстві заснував, разом з нововисвяченим митрополитом Йовом Борецьким, школу. В тім дуже йому помогала відома в тих часах українська шляхтянка, Гальшка Гулевичева.

Ця школа при київськім братстві розвинулася згодом у високу школу, найбільшу на Україні. Поширив її пізніший київський митрополит (від 1632 року) Петро Могила, потомок молдавського князя (господаря) Симеона, що його турки прогнали з Молдавії. Петро Могила був дуже вчений чоловік, а при тім твердо тримався української віри і народу, бо полюбив його дуже. Він перемінив братську школу в Києві на Академію, наче університет, де вчилося тисячу студентів, а між ними були також й дуже убогі діти, які жили в бурсі при школі. З учнів тієї Академії походили освічені люди, головно священики, але й бага-

Київський митрополит — Петро Могила

то учителів та козацьких старшин. Одні й другі своїм знанням помагали опісля своєму народові.

Рівночасно з братствами й школами почала на Україні розвиватися друкарська штука.

Перша книжка, надрукована нашим письмом, вийшла 1491 року в Krakovі. Була то богослужебна книга, видана князем Константином Острозьким, дідом Константина-Василя. Потім почали закладати друкарні на Україні і в Галичині. З Москви втік 1573 року друкар Іван Федорів, бо його темні москалі хотіли вбити за те, що друкував книги. Він заснував друкарню при Ставропігійськім братстві у Львові, а потім в Острогі; крім того постали тоді друкарні в Києві, у Вильні, в Рогатині і навіть по деяких селах. Ті друкарні, друкували спершу богослужебні книги і біблії, а згодом і всякі світські та повчаючі книжки і шкільні підручники. Всі українські міщани, козаки, духовні і шляхта горнулися до книжки; один московський подорожник, що тоді був на Україні, пише, що в неділю всі українці, чоловіки і жінки, ідуть до церкви з молитовниками і всі вміють читати. А в Росії тоді не було їй друкарень, а навіть між московськими боярами було мало грамотних і письменників.

Ця охота українського народу до книжки і знання свідчить, що наш народ високо-культурний. І це врятувало народ від заглади в неволі. Нарід наш перебув найгірші часи, а коли згодом і до селянських хат блиснуло світло науки, то вже жодна ворожа сила не могла народу знищити. Отже памятаймо про це і всіх заоочуймо до науки і до книжки.

Як ми вже сказали, вищі українські верстви, себто потомки князів і боярів, духовенство і міщани взялися шукати тоді рятунку в освіті та науці. Але селяни терпіли далі і виглядали від тих верств, (та головно від козацтва, що стало тоді осібною верствою і здобуло собі деякі ліпші права), рятунку. І, як побачимо далі, той рятунок прийшов і тоді селяни стали поруч қозацтва до оборони своїх прав.

8. ПЕРЕД ВЕЛИКИМ ЗРИВОМ

Ми вже знаємо, що гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний ходив з козаками на поміч Польщі проти Москви й Туреччини та врятував польське військо під Хотином 1621 року. А все те він робив у тій добрій вірі, що король Жигмунт III і Сойм сповнять ті свої приречення, що дали були Сагайдачному — а саме: дадуть свободу українській вірі і Церкві, дадуть вольності козакам і полегші українському народові.

Але по смерті Сагайдачного показалося, що ніхто й не думає давати козакам і народові та вірі якінебудь полегші. Великі пани-магнати на Україні (чужої віри й народності) далі гнобили народ і вкорочували права української Церкви й духовенства, а козакам не признавали жодних привілеїв. Пізнали тепер козацькі провідники, що нікому не треба вірити і що власними силами мусить козацтво й народ добувати належні права. І від тоді почалися незгоди, а навіть бої між польською шляхтою і козаками. Вичислимо й розкажемо коротко про кількох гетьманів і кошових, що по смерті Сагайдачного хоробро воювали і голови свої поклали за рідний народ і за віру.

По Сагайдачнім гетьманував коротко (два роки) Оліфер Голуб. Він вислав до Варшави козацьких послів з домаганням, щоб Сойм затвердив ті привілеї і права, які обіцяв був Сагайдачному. Та Сойм наче забув про ті недавні обіцянки і зовсім відвернувся від козаків.

В році 1626 посилає послів до Варшави наступний гетьман Михайло Дорошенко, але і цього посольства варшавський Сойм не вислухав, лютий за те, що на Україні вже починалися повстання проти великих панів, а в Києві козаки вбили польського війта Ходику і ксьондза Юзефовича. Тоді й козаки вже на власну руку починають знову походи на турків і татар. Михайло Дорошенко водив козаків не раз аж до Царгороду — та в однім поході

на Крим йому не пощастило й він згинув у битві з татарами 1628 р.

По Дорошенку вибрали гетьманом Тараса Трясила, дуже відважного полководця. Він почав збирати козаків, але польський гетьман Конєцпольські вислав проти нього якогось лютого шляхтича, Самійла Лаша, з великим військом. Лаш окружив Трясила під Переяславом і змусив до того, що він згодився, щоб було лише 6 тисяч козаків та щоб старшину й гетьмана призначувала польська влада. Козаки згодилися на це, бо і так знали, що Сойм ні уряд не дотримують своїх обітниць і козаки будуть мати право, не триматися тих умов.

Про Тараса Трясила є переказ, що він раз над річкою Альтою побив велике польське військо, так, що ріка була від крові червона. Про цю битву написав Тарас Шевченко гарну поему п. з. „Тарасова ніч”.

В році 1631 став гетьманом Іван Петражицький-Кулага, дуже розумний і проворний чоловік. Він вирядив до Варшави послів з домаганням, щоб Сойм вибрав королем Володислава, бо тоді саме вмер польський король Жигімонт III, а його сина Володислава всі вважали за приятеля козаків. Але гетьман Кулага знову знатно відмежувався від польських панів, що просить не послухають. Він зібрал 30 тисяч козаків і пішов з ними на Волинь та й почав руйнувати маєтки тих панів, що найбільше ворогували з козаками. Це помогло. Сойм вибрав королем Володислава IV і він прирік козакам: затвердити їхні давні права, не переслідувати більше української віри й духовенства та затвердив українських єпископів, а київським митрополитом, Петра Могилу.

Але в 1635 році гетьман Конєцпольські знову хотів ослабити силу Запорізької Січі і тому над Дніпром, при гирлі річки Самари, вибудував твердиню Кодак. У тій твердині він поставив наємну німецьку залогу, щоб не пускала запорожців з Січі на Україну і нікого з України на Січ.

Однак ця твердиня на Україні довго не простояла. Саме, тоді вмер гетьман Кулага, а вождем козаків став ко-

шовий Січі, хоробрий отаман Іван Сулима. Він постійно воював з турками на Чорнім Морі, а раз переплив Середземне Море й доплив аж до Риму, де подарував тодішньому папі римському кораблі-галери, що їх відібрав був від турків. Почувши про цю твердиню, Сулима вернувся з походу, зібрав 6 тисяч козаків, напав нагло на Кодак, побив німців, що стояли там залогою, а твердиню збурив. Тоді Конецпольські намовив дві тисячі реєстрових козаків, що стояли по містах, щоб підступом узяли Січ. Вони так і зробили. Прийшли під Січ і вдаючи приятелів запоріжців, підступно дісталися до середини. Там нагло вибили запоріжців, а Сулиму звязали й віддали полякам. Цього лицаря покарали у Варшаві смертю в 1637 році.

По Сулимі став гетьманом Василь Томиленко. Він також вислав до Варшави посольство, а саме сотника Барабаша й писаря Зиновія-Богдана Хмельницького, що вже вславився був хоробрістю в битві під Цецорою і в поході на турків. Але і з цього посольства також не вийшло нічого. Польські пани не хотіли з запоріжцями й говорити, а наказали їм, щоб слухали урядом настановлених старшин. Ті старшини, яких для козаків назначив польський уряд, були: Сава Кононович і Федір Онушкевич. Запоріжці обурилися тими пропозиціями, рушили під проводом нового гетьмана Павла Бута-Павлюка на Переяслав, захопили тих двох отаманів і постинали їм голови в козацькім таборі.

Павло Павлюк розіслав по цілій Україні універсали, щоб нарід поставив проти чужих панів і ворогів. В ріжних сторонах України почалися повстання, а багато народу приставало до козаків. Тоді Микола Потоцький рушив з польським військом на Україну і в грудні 1637 року, на самого св. Миколая, розбив козацьке військо під Кумейками на Чигиринщині; зловив гетьмана Павлюка, полковника Томиленка та отамана Кізиму; цього посадив на паль, а Павлюка й Томиленка відіслав у Варшаву, де їм постинали голови.

Але козацтво й народ повставали далі. Весною 1638 року зібрав гетьман Остряниця багато козацького війська й рушив на захід. У кількох битвах розбив польське військо, але через нерішучість його не злюбили й вибрали гетьманом Дмитра Гуню. Та й Гуня не міг використати народнього зриву, хоч тоді вже і з Галичини почали люди приставати до козаків. Тоді воєвода Микола Потоцький зібрав велике військо і йому вдалося окружити козаків та змусити до здачі.

Опісля він використав те ослаблення козацької сили й наново повідбирає козакам їхні привілеї. Реєстрових козаків могло бути лише 6 тисяч, а всі інші мали вернутися кожний у своє село і робити панцину дідичеві, як звичайні селяни-кріпаки.

Українська віра, Церква і духовенство знову попали в велике пониженння. Такий стан тривав повних 10 літ.

9. ГЕТЬМАН БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

По десяти роках цілковитого упадку України в 1648 році прийшла нагла зміна на ліпше, а цю зміну спричинив славний гетьман Богдан Хмельницький.

Богдан Хмельницький був сином українського шляхтича Михайла, що був урядником у місті Чигирині й недалеко під Чигирином мав невеликий хутір Суботів. Замолоду вчився Богдан у школах у Києві, в Ярославі та у Львові, а потім скоро вступив до козацького війська. Вже небавом показалося, що з нього буде хоробрій і відважний козак-лицар та розумний вождь. Як козацький старшина він брав участь у численних битвах з Турками, а в битві під Цецорою (1620 року) боровся поруч свого батька. Батько згинув у тій битві, а молодий Богдан попався в турецьку неволю, де пробув два роки. В неволі навчився він турецької й татарської мови та пізнав турецькі звичаї, а це в пізнішім житті йому не раз дуже придавалося.

Богдан Хмельницький

Вийшовши з неволі, став сотником козацького війська і його знали запорожці, як відважного й розумного чоловіка. По козацькім повстанні в р. 1638, що не вдалося, Хмельницький жив постійно в Чигирині, або в своїм хуторі Суботові, що одержав по батькові. Та чигиринський староста й урядники не довіряли йому й боялися тримати його коло себе. Отже часто висилали його з ко-

заками у степи, побивати татарські загони. Найбільше зненавидів Богдана чигиринський підстароста, Чаплінські. Коли раз, уже в 1647 році, Хмельницький рушив з сотнею козаків у степ, Чаплінські напав зі своїми гайдуками на Суботів, ограбив цілий хутір і побив наймолодшого сина Хмельницького так важко, що хлопець незабаром умер. Хмельницький подав Чаплінського до суду, але суд розсудив справу несправедливо. Тоді Богдан поїхав на скаргу аж до польського короля Володислава IV у Варшаву, та король сказав, що й він сам безсильний проти шляхти. А зрештою — говорив король — „ви люди військові, маєте шаблі при боці, тож самі бороніть своєї чести і свого майна...”

Тоді Богдан Хмельницький сам рішив пімститися за свою кривду і за кривду народу, не тільки на Чаплінськім, а й на всіх подібних панах, що самовільно поводилися з народом. Він поїхав на Січ, скликав усіх козаків, що малими відділами перебували по степах, і розказав їм про свою кривду й кривду всього народу. Він промовив до козаків так сердечно, що вони вибрали його гетьманом і в захопленні взивали його, щоб вів їх до боротьби. Хмельницький договорився ще з татарами, що обіцяли йому помагати, й весною 1648 року рушив проти польського війська і всієї шляхти, що була на Україні. Коли тільки по Україні пішла чутка, що Хмельницький збирає сили проти польських панів, усі, молоді й старі, почали приставати до козаків. Незабаром гетьман мав коло себе велике військо й зачав побивати польське військо, раз-пораз.

Під Жовтими Водами розбив військо Стефана Потоцького, а його самого взяв до неволі. Під Корсунем розбив головні польські сили і взяв до неволі обидвох польських вождів: Миколу Потоцького й Каліновського.

По цих двох великих битвах піднялося повстання по всій Україні, по обох боках Дніпра. По містах і селах повставали міщани й селяни, виганяли всіх чужинців, а

також жидів, що були арендаторами в панів і навіть ключі від церков тримали в себе та лиш за оплатою молитися пускали. Пани й жиди, зачувши про те, що сталося коло Жовтих Вод і Корсуня, самі почали втікати з України так, що того літа Україна очистилася від чужинців. Утік також і князь Ярема Вишнєцький, найжорстокіший ворог козаків.

Під Пилявцями заступили дорогу свіжі сили польського війська під проводом трьох вождів. Та як козаки несподівано напали на табор, то отамани перші втекли, а за ними військо, і козаки забрали все добро польського табору. З-під Пилявців відступили польські війська аж до Галичини, що тоді називалася: Червона Русь.

За польським військом рушили в Галичину й козаки, а тоді піднялося повстання народу і в Галичині, хоча не таке, як на Україні. Хмельницький підійшов аж під Львів, та не хотів нищити міста, взяв окуп і рушив даліше, аж під Замость. Міг іти на саму Варшаву, та саме тоді вибрали нового короля Польщі, — Яна Казимира. Гетьман Хмельницький вірив тому королеві, що він покарає шляхту й не позволить даліше знущатися над Україною, і тому відступив з козаками за Збруч. Він гадав, що польські війська вже не рушать на Україну, але весною 1649 року вони рушили. Та Хмельницький заступив їм дорогу під Збаражем і окружив їх та малощо не взяв короля в полон. Під Зборовом підписали умову, що Україна по ріку Случ вільна держава, а Хмельницький є її гетьманом.

Хмельницький обрав собі за столицю Чигирин і звідти почав заводити лад по цілій звільненій Україні. Вся Європа довідалася зараз про вільну українську державу і ріжні держави почали висилати своїх послів до гетьмана, щоб нав'язати з Україною приязні взаємини. На Україні почалося по містах і селах нове життя, народ легше відіхнув, бо настав порядок і спокій.

Та скоро показалося, що Польща таки не зріклася України й приготовляє новий похід. В 1651 році почала-

ся нова війна; прийшло до страшної битви під Берестечком, де через зраду татар козаки понесли важкі втрати. Вславилося в цій битві головно тих триста запорожців, що окопалися на острівці серед багна й цілу добу відбивалися від тисячів польського війська. Король обіцяв їм дарувати життя, та вони таки не піддалися і радше погинули всі до одного, а не сплямили козацької чести.

По тій невдачній битві Хмельницький був примушений підписати нову умову в місті Білій Церкві. Ця умова позволяла козакам жити лише в Київщині, а вся Україна знову мала дальше бути польською провінцією. Почали вертатися на Україну дідичі й жиди, однаке народ уже не хотів терпіти. В р. 1652, весною, Хмельницький знову рушив у похід і зовсім розбив польське військо під горою Батіг, коло міста Ладижина.

По битві під Батогом Україна знову стала вільною, але Хмельницький знову, що незабаром Польща вдарить знову, а козацьке військо було тоді так ослаблене, що вже не змогло б оборонятися. Татари й турки були непевні союзники, тому гетьман рішив заключити союз з Московщиною. Московський цар радо згодився, взяти Україну під опіку, й присягав, що Україна буде управляти собою самостійно, а тільки козаки присягнуть вірність цареві. Так і сталося. Хмельницький з'їхався з царськими послами в містечку Переяславі, 1654 року і тут підписав союз з Москвою.

Скоро показалося, що Москва була хитріша, як усі інші попередники. Зараз прийшли на Україну московські війська та почали осідати по кватирах, а в Києві почали будувати собі твердиню. А хоч у р. 1655 москалі пішли разом з козаками на Польщу (тоді знову були під Львовом), то московські генерали займали землі на царське ім'я, себто для Москви, а не для України. З того було видно, що Москва хоче Україну поневолити, землі забрати під свою руку, скасувати всі вольності козацькі, а українських селян закріпостити знову.

Крім того і цар зрадив гетьмана, бо почав переговорювати з Польщею і так погодився, що польські війська по тім знову рушили на Україну. Тоді гетьман рішив ще раз повстати проти Польщі та й проти Москви і вислав своїх послів до Швеції, Туреччини, Молдавії й Угорщини, щоб виеднати в них поміч для України. Декотрі держави, наприклад Швеція, обіцяли помогти, і може було б гетьманові вдалося врятувати Україну, але він нагло заслаб з тої журби й помер дня 8 вересня 1657 року. Його поховали в Суботові, в церкві, що він сам казав збудувати своїм коштом. Він не спочив там навіки. В кілька літ пізніше

Пам'ятник Богданові Хмельницькому в Києві

польський вождь Чарнецькі прийшов з військом на Україну й мабуть викинув кості гетьмана з домовини, що була в підземеллях Суботівської церкви. (Ця вістка не є певна, певне тільки те, що тоді не знati де поділися тлінні останки гетьмана).

Як бачимо, Богдан Хмельницький — відбудував вільну державу на Україні, що була цілих триста літ перед Хмельницьким під пануванням Литви й Польщі. Правда, що молоду українську державу не вспів гетьман оборонити перед усіми ворогами, бо їх було забагато, а до то-

го ще він завчасно помер, але по Хмельницькім ідуть його слідами інші гетьмани і — як побачимо — Україна вже ніколи потім не була в такій неволі, як перед Хмельницьким.

Гетьман Хмельницький має в українській історії велику славу, бо він перший рішучо повів козацьке військо до боротьби за волю народу і рідної землі. З тих славних часів наші малярі намалювали кілька прегарних образів, а з них найкращий є: „В'їзд Богдана Хмельницького до Києва”, в січні 1656 року, по битві під Зборовом. Цей образ намалював художник Івасюк.

Про Хмельницького укладав народ пісні, з яких багато дотепер заховалося. Його прославили декотрі наші поети в віршах, а письменники в оповіданнях і повістях. У Києві, на площі перед храмом св. Софії, стоїть гарний пам'ятник Хмельницькому, що представляє гетьмана на коні з булавою в руці.

10. ЮРАСЬ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ТА ІВАН ВИГОВСЬКИЙ

ІЦе перед смертю гетьман Богдан скликав раду козацьких старшин і сказав:

— Я вже старий і хворий, довго не зможу гетьманувати, тому виберіть собі нового гетьмана на моє місце.

Козаки аж заплакали з жалю й сказали:

— Не знаємо, батьку, кого вибирати гетьманом; порадь нам, просимо!

— Є між вами писар Іван Виговський; він десять років пробував зо мною, всі звичаї козацькі знає. Або є між вами славні полковники, виберіть з-поміж них одного гетьманом України.

Але старшини поклонилися тричі перед гетьманом і сказали:

— Не хочемо ми нікого з полковників, ми бажаємо на гетьмана сина твого, Юрася Хмельниченка молодого!

Гетьман заперечив головою:

— Панове молодці! Моєму синові Юрасеві щойно сімнадцять літ, він ростом малий і розумом ще невеликий, ко-зацьких звичаїв ще добре не знає...

А козаки на те:

— Ми будемо старих, бувалих людей біля нього саджати, вони будуть його добрими ділами навчати. Буде він між нами гетьманувати, будемо його поважати і тебе, славного батька нашого, споминати.

Юрась Хмельницький

Зворушений гетьман заплакав, старою головою вклонився громаді й віддав молодому Юрасеві гетьманські відзнаки: булаву й бунчук.

І так по Богдановій смерті став новим гетьманом його син Юрась. Він справді був ще дуже молодий, а до того й слабовитий, еле козаки говорили:

— Нехай бодай тая слава буде, що Хмельницький є нашим гетьманом!

Та не довго гетьманував Юрісъ. Хоч йому дорадниками були старі полковники, а найбільше генеральний писар Виговський, та Юрісъ побачив, що таки не має сили управляти державою, і сам зложив свою владу в руки козаків та вступив до монастиря.*)

Козаки вибрали собі гетьманом Івана Виговського. Він був розумний, високо освічений і меткий чоловік, а що десять літ був при боці Хмельницького, то набрався великого досвіду в управі військом і державою. Коли козаки вибрали його гетьманом і віддали йому гетьманську булаву, він сказав:

— Ця булава буде для добрих нагородою, а для лихих карою. В запорізькому війську має бути лад і послух.

Тих слів він завжди тримався. Строго карав свавільних і непослушних, що хотіли завести нелад у відновленій українській державі. А заслужених людей, які широко служили Україні, шанував і винагороджував та завжди слухав їх поради у важких справах.

З вибору Виговського були москалі дуже невдоволені. Вони знали, що він не дасть їм зробити Україні кривду. Тому старалися підкопати в народі його силу й повагу. Вони бунтували людей проти гетьмана, говорячи, що він хоче запродати Україну Польщі. Казали навіть, що він поляк, а лише вдає українця, бо хоче здобути собі необмежену владу, а потім завести таку панщину, яка була на Україні перед Хмельницьким. Казали, що народові було б ліпше, якби Україна зовсім перейшла під владу московського царя. Обіцювали, що тоді народ не бідуватиме; у всіх були б достатки, а старшини дістали б високі уряди й відзначення. І довели до того, що темний народ почав бунтуватися проти гетьмана, а навіть два полковники, Пушкар і Барабаш, виступили зі своїми полками проти Виговського, не добачуючи, що москалі злобно хитрють, щоб таки

*) Уряд генерального писаря — був перший по гетьмані. Він був рівнозначний нинішньому державному канцлерові або президентові міністрів.

Іван Виговський

українськими руками повалити гетьмана, а тоді запанувати всевладно на Україні.

Та Виговський зібрав своє вірне військо й побив тих двох зрадників. А потім задумав, якби то визволити Україну з-під тої московської опіки, в яку в добрій вірі віддав її Хмельницький. Козацькі сили були тоді заслабі на те, щоб побороти москалів, а що ні-звідки помочі не було, то Виговський заключив союз з Польщею, щоб разом піти на Москалів.

В місті Гадячі в р. 1658 підписала Україна з Польщею таку умову: Польща згодилася, що Україна матиме своє військо, свого гетьмана і буде зовсім самостійна, тільки буде признавати зверхність польського короля. А за те Польща дасть своє військо до помочі козакам проти Московщини.

В р. 1659 гетьман Виговський видав відозву до народу. Нагадав усім кривди, що їх Москва вчинила Україні, хоча 1654 року присягала в Переяславі на вільність України, і візвав усіх до війни з Москвою.

Козаки й народ охоче пішли до боротьби й рушили на Московщину. Під Конотопом, на Чернігівщині, стрінулися козацькі війська, під проводом Виговського, з великими силами московськими, і тут розігралася страшна битва. Московські війська розбито; багато їх попало в полон, багато москалів згинуло, а козакам дісталася величезна добича.

Та на жаль гетьман Виговський не зумів якслід використати тієї побіди. Він побачив, що польські війська, які йшли на Україну нібито йому на поміч, починають господарити по своєму, а польська шляхта хоче використати ту хвилину, щоб запанувати по давньому на Україні. Отже побоюючись, щоб народ не підозрівав його, що він є в якісь змові з Польщею, Виговський зрікся гетьманської влади, в р. 1659, зараз по битві під Конотопом.

Та що він не був у ніякій змові, показалося небавом, бо вже в кілька літ пізніше, в р. 1664 від згинув по геройськи. В тім році селяни на Київщині підняли повстання проти польської шляхти, що прийшла сюди з військом і почала заводити наново панщину. Великі пани-магнати підозрівали, що до того повстання причинився Виговський і що він у той спосіб хоче підхлібнитися народові, щоб знову вибрали його гетьманом. Виговського, що не почувався до ніякої вини й тому не стерігся, зловили й воєнний суд засудив його на смерть. Його розстріляли у Варшаві.

Так згинув один з наймудріших українських гетьманів.

11. ГЕТЬМАН ПЕТРО ДОРОШЕНКО „СОНЦЕ РУНИ”

По тім, як Виговський зрікся гетьманської булави, гетьманом обрали знову Юрася Хмельниченка.

Але Хмельниченко не мав відваги стати проти Московщини й продовжати війну, яку зачав був так щасливо Виговський. Він почав з москалями переговорювати про згоду. Москалі перехитрили його. Запросили буцімто на переговори за Дніпро, до Переяслава, і вже не хотіли його

Петро Дорошенко

звідти пустити. Примусили його підписати умову, дуже некорисну для України. Московські війська мали тепер право зайняти своєю залогою великі міста України, а гетьман не мав уже права сам рядити козаками, тільки мав слухати приказів московського царя. Юріс Хмельницький хотів добра Україні, але він сам бачив, що уряд гетьмана йому заважкий. Тому по пяти роках добровільно зрікся влади.

На Україні настала тепер лиха година. Було таке безладдя, що кожний робив, що хотів. З заходу шарпали Україну польські війська; з півночі й від сходу московські, що й на Україні вже почали розпаношуватися, а з півдня набігали турки й татари. До того ще Україна розділилася на дві частини: Лівобережну й Правобережну (від ріки Дніпра). На Лівобережній вибрали одного гетьмана, на Правобережній другого. Україна спливала кров'ю і щораз більше упадала й ослабала. Недаром нарід та історія назвали ті часи „Руйною”.

Але в р. 1665 козаки вибрали гетьманом, Петра Дорошенка, що походив зі старого козацького роду. Його дід Михайло був гетьманом перед Хмельницьким, а його батько був полковником за Хмельницького. Петро Дорошенко був дуже здібним і хоробрим полководцем, а також розумним політиком. Він, що найважніше: любив Україну і бажав завести в ній лад і порядок та оборонити її від ворогів. За те й любили його козаки і ввесь нарід.

Дорошенко думав собі, що найліпше буде заключити приязнь з Туреччиною і при помочі турків визволити Україну з-під чужих впливів. Тому пішов слідами Хмельницького, бо і Хмельницький довгий час був у союзі з турками й татарами, южні наприкінці свого життя погодився з москалями в тій добрій вірі, що Москва не зрадить України. (Але сталося інакше).

Турки вислали Дорошенкові велике військо на поміч проти Польщі. Дорошенко рушив з козаками й турками на Галичину, обляг Львів і — тоді Правобережна Україна була вже вільна від польської зверхності, тільки була

в союзі з Туреччиною. В р. 1672 Польща підписала в Бучачі з турками мир. В мировій умові Польща признала Україну козацькою незалежною державою.

Однаке все було б добре, якби турки не почали бути робити на Україні те саме, що робили москалі й інші во-

Іван Брюховецький

роги. Вони зачали переслідувати християн і навіть перемінили в Камянці одну церкву на свій мечет. Через те нарід почав відказувати на Дорошенка, а й запоріжці, під проводом Івана Сірка, виступили проти гетьмана. Та Дорошенко був свідомий того, що він нè винен. Турків старався упросити, щоб не робили злочинів — а в думці плянував,

що як Україну звільнить ще й від Московщини, тоді буде мати силу розправитися й з турками.

Тому передусім старався ще поширити свою гетьманську булаву й на Лівобережну Україну. До того мав право, бо козаки ще в 1665 р. вбили лівобережного гетьмана Брюховецького (колишнього слугу Хмельницького) й віддали Дорошенкові також владу на Лівобережній Україні. Та в тім перешкодила йому Москва, що дальнє визначувала на Лівобережжі „своїх” гетьманів. На Україну прийшло велике московське військо й облягло Чигирин. Дорошенко з козаками хоробро відбивав усі наступи москалів. Довго тривала ця облога, аж нарешті хмара москалів оточила гетьманську столицю. В козаків не стало зброї, ні поживи й Дорошенко мусів піддатися. Всю свою владу й гетьманські відзнаки передав лівобічному гетьманові Іванові Самойловичеві, а сам віддався в руки москалів. Москвали вивезли його далеко на північ і тримали там аж до смерті. Він умер у неволі дня 9-го листопада 1698 року, в Ярополчу коло Вятки і там є досі його могила. Так згинув гетьман, що справді щиро бажав добра Україні, і за те назвав його український народ почесною назвою: „Сонце Руїни”.

Багато дум і пісень зложив український народ про Петра Дорошенко, а наш поет славить його ось як:

„Щирий сину України,
Хочеш Неньку закріпити,
Але бачиш, що з Північчю
І з Заходом важко жити.

То турецького султана
Просиш на спільну згоду —
Й він-же поміч буде мати
Від вкраїнського народу...

Але впав проклін на Тебе
Від любимого народу —
Він не знов, що в добрій вірі
З бісурменом робиш згоду.

Павло Тетеря

Братовбійчі свари, спори
Обертають край в руїну,
Ти зложив свої клейноди
І покинув Україну.

Бо добро спільної Неньки
Вище ти цінив, як славу,
Щоб скінчiti братні спори,
Жертвуєш свою булгву.

І на чужині московській
Світлий муж нам загибає,
Був він „Сонцем на руїні”
І таке імя в нас має...”

Тут годиться сказати дещо про кошового Івана Сірка. Це був відважний козак, що ціле своє життя воював з турками й татарами, бо їх уважав за найбільших ворогів України. Тому протиставився таким гетьманам, що хоч у добрій вірі договорювались з турками, щоб воювати з Москвою й Польщею. Сірко побив турків і татар у 55 битвах і так ослабив кримських татар, що вони вже потім не мали сили напасти на Україну. Тоді в степах над Чорним Морем почали осідати перші поселенці з України; земля стала вкриватися селами; степи стали змінюватися в урожайні поля. Іван Сірко спершу виступив був і проти Дорошенка за його союз з турками, але коли пересвідчився, що Дорошенко мав добрі наміри врятувати тим чином Україну, то став приятелем Дорошенка. Іван Сірко умер 1680 р. на Чортомлицькій Січі. Його могила є там донині в селі Купелівці, а на могилі камінь з написом. Народ говорить, що там лише одна рука Сірка, а він сам ходить по світі і помогає українським військам побивати ворогів.

12. ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА (1687—1709)

Ще за гетьманування Дорошенка був гетьманом на Лівобережжі Дамян Многогрішний. Він гетьманував коротко, всього 4 роки (1668—1672). Але й за той час показав, що бажав добра Україні. Заводив порядок і лад і перший завів на Україні кінну пошту. Скінчив він так, як і Дорошенко. Московський цар Алексій IV. бачив, що Дамян змагає до цілковитого визволення України, тому казав його арештувати й заслав на Сибір, де гетьман Многогрішний і вмер.

Дамян Многогрішний

Подібно скінчив життя й його наслідник гетьман Іван Самійлович, що гетьманував уже й по Дорошенкові від 1672 до 1687 р. Він також умер на Сибірі.

І тоді вибрали гетьманом України Івана Мазепу. Це один з найславніших гетьманів України.

Іван Мазепа уродився 20 березня 1632 р. в Мазепинцях на Київщині. Походив зі старого українського роду Мазепів і вже його прадіди й діди служили в козацькім війську. Один з них, Федір Мазепа, воював разом з Наливайком проти Польщі, з ним попав у полон і його скарали смертю у Варшаві разом з Наливайком в р. 1597.

Батько Мазепи, Степан, був урядником у Білій Церкві, а що сам був розумний та освічений чоловік, то і свого сина, Івана, виховав на освічену людину.

Мати Мазепи називалася Марія Магдалина з роду Мокієвських,— і була потім ігуменею (начальницею) жіночого монастиря в Києві.

Спершу вчився Іван дома і вже, маючи дванадцять літ, складав вірші латинською мовою (тоді це було в звичаю). Згодом учився в Погоцьку в вищій школі і маючи 16 літ, пішов на Січ, учитися воєнного ремесла. Служив при кошацькім війську за Хмельницького в 1648 році й тоді, будучи ще хлопцем, хоробро бився не в одній битві. За хоробрість і розум полюбили його всі козаки, а гетьман Хмельницький радив його батькові, післати Івана ще в високі школи за границю. Іван вчився в Голляндії, а потім довший час був на дворі польського короля Яна-Казимира. Король посилав його з важними листами до гетьмана Тетері і до Дорошенка. Нарешті Іван став служити в Дорошенка. Раз вислав його гетьман у посольстві на Крим, до татарського хана, що був тоді в союзі з Україною. По дорозі зловили його в степу козаки лівобережного гетьмана Самійловича, але Самійлович не карав його, а приймив до себе на службу й навіть іменував його генеральним осавулом, бо пізнав розум і зручність Мазепи. Раз вислав Івана в посольстві до царя московського й там Мазепу також полюбили, бо такого освіченого й добре вихованого чоловіка не було тоді й на царськім дворі.

Не диво, що коли цар увязнів Самійловича, то сам був за тим, щоб козаки вибрали гетьманом Івана Мазепу. Ко-заки вибрали його й зовсім добровільно, бо раз, що Мазепа був тоді найбільше освічений між старшиною, а подруге знали, що хоча він і з царем живе в приязні, але над усе любить Україну то буде їй вірно служити.

І не обманулися. Іван Мазепа, ставши гетьманом, почав щиро думати над тим, щоб визволити Україну з-під залежності всіх сусідів. Але мусів поступати дуже обережно, бо тоді (від 1682 до 1725 р.) панував у Росії цар Петро I, дуже лютий тиран; він бажав з'єдинити Україну

з Росією й хоч до якогось часу ще терпів на Україні окремого гетьмана, але сильно обмежував права гетьмана й козацтва і всеї України. Цар вимагав, щоб козаки ходили з ним на війну проти Польщі, Швеції й татар; а нарешті спровадив полки козаків аж до Петербурга, нового міста, що заснував, і казав їм там копати канали, сушити болота й будувати нову столицю Росії. Багато козаків погинуло там від стужі й поганого повітря.

Іван Самійлович

Недаром то люди говорили, що Петербург побудований на козацьких кістках. А тимчасом на Україні було ледве кілька тисяч козаків коло гетьмана, а по всіх містах і селах стояли московські солдати; вони робили, що хотіли й дуже знущалися над українськими селянами й міщанами. Весь народ і козацтво стали нарікати на гетьмана Мазепу, що він цареві так у всьому послушний. Але тіль-

ки горстка старшин знала, що Мазепа ще не може одверто виступити проти царя. Він ждав додгідної хвилини, коли на Україну вернутися козацькі полки, що бідували в Московщині й коли цар буде зайнятий війною з сильнішими противниками. А тимчасом гетьман старався упорядкувати край і піднести його освіту. Побудував багато шкіл і церков власним коштом. Для Київської Академії казав збудувати новий величавий будинок на три поверхні. Такої школи і в Московщині в ті часи не було.

Коли 1707 року цар почав війну зі шведами, з славним шведським королем Карлом XII, Мазепа покладав на це великі надії і в великій тайні почав умовлятися через довірених післанців з королем, щоб разом ударити на царя.

Шведський король забезпечив Мазепі, що Україна буде вільною державою по обох сторонах Дніпра, й згодився злучитися з козаками. Ale трапилися між старшиною два зрадники: Іскра і Кочубей. Вони написали й самі поїхали до царя й розповіли, що Мазепа змовляється зі шведами проти Москви. Та цар ще не вірив тому, бо і раніше були всякі доноси на Мазепу, а Мазепа служив цареві вірно. Тому казав зв'язати Іскру і Кочубея й відіслав їх до Мазепи. Мазепа казав їм постинати голови.

Та скоро потім, літом 1708 року, король Карло XII рушив на Україну й гетьман став явно по стороні шведів. Він візвав усе козацтво й нарід, щоб ставали проти Москви. До нього пристали й запоріжці. П'ятнадцять тисяч їх прийшло під проводом Костя Гордієнка й злучилися з гетьманськими полками.

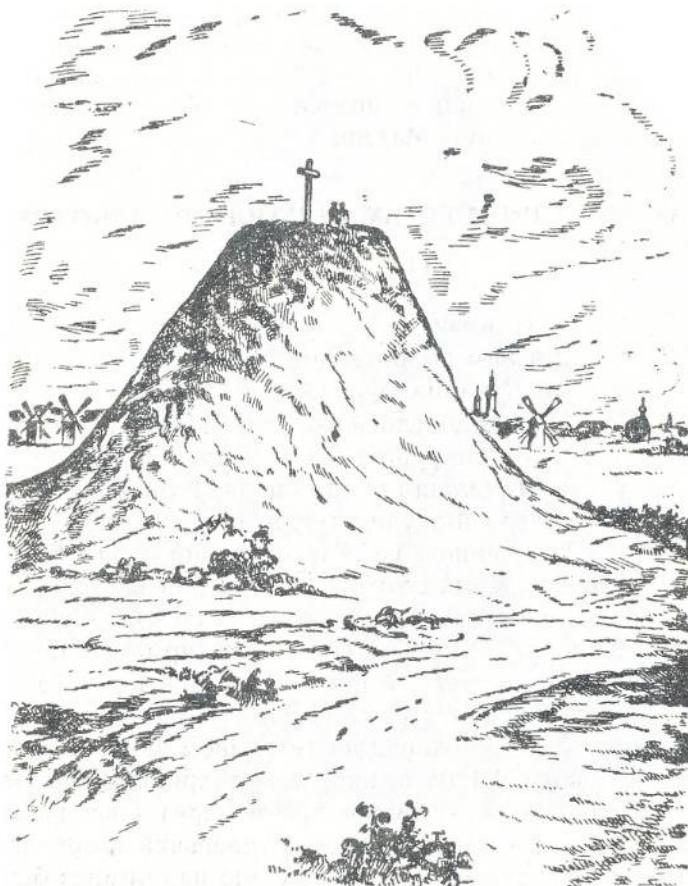
Однак велика сила козаків була ще на півночі в Московщині. А лютий цар зібрав величезне військо й у листопаді 1708 року рушив на Україну. 9 листопада московська орда облягла гетьманську столицю Батурин. Москалі візвали залогу, щоб піддалася, та полковник Чечель відповів: „Умремо всі, а столиці не дало!” I довго відбивала горстка козаків усі московські наступи; аж найшовся зрадник, Іван Ніс; він запровадив москалів тайним підземним входом до столиці й москалі здобули місто. Все місто, з палатами

Гетьман Іван Мазепа

і церквами, спалили, а всіх козаків і мешканців вирізали. Не пощастили ні старих, ні молодих, ні жінок, ні дітей. Палац гетьмана горіла три дні. А полковника Чечеля й козацьку старшину помордували та попривязували їх трупи до плотів і пустили долі рікою Сеймом, усім на пострах.

А 10-го липня 1709 року прийшло до головної битви під Полтавою. Цар зібрав сюди всі свої сили, що в пятеро перевищали число шведів і козаків. А до того ще король Карло заслав тоді від ран і не міг проводити битвою. Стა-

Могила під Полтавою

лася велика січа й царські орди розбили козаків і шведів. Король і гетьман мусіли скоро відступати за Дніпро й склонилися на Молдавщину. Гетьман з журби заслав і не бавом потім умер в місті Галаці (в нинішній Румунії). Там і донині є його домовина.

Цар казав зараз карати всіх зловлених козаків, що билися по стороні Мазепи, а Мазепу казав виклясти по церквах, навіть по тих, що іх сам Мазепа будував.

Отак любив гетьман Мазепа Україну і за неї життя своє віддав. Москалі від тоді називали всіх свідомих українців згірдливо: „мазепінцями”. Але ця назва для всіх нас не обидлива, але навпаки — почесна, бо кожний свідомий українець славить діла Мазепи.

13. НАКАЗНИЙ ГЕТЬМАН ПАВЛО ПОЛУБОТОК (1722—1724)

По смерті гетьмана Івана Мазепи вибрали ті козаки, що перейшли з ним по битві під Полтавою у Волошину, нового гетьмана Пилипа Орлика.

Та Орликові не довелося вже гетьманувати на Україні. Хоч 1711 року він ще рушив був на Україну разом з татарами й турками й малощо не взяв царя Петра в полон (над Прутом), то Петро підкупив турків і визволився, а потім заключив з Туреччиною і зі Швецією мир. Орлик проживав на чужині до кінця свого життя і робив заходи (разом зі своїм сином Григором) у чужоземних володарів, щоб висвободити Україну від московського ярма, та ніхто не зважився тоді воювати з Росією. Орлик помер у Сальоніках (місто в Македонії) року 1728.

Тимчасом на Україні став гетьманом Іван Скоропадський. Хоч його в 1708 р. вибрали на приказ царя Петра (тоді, коли Мазепа виступив проти царя) і всі вважали його прихильником царя, то Скоропадський щиро бажав добра Україні і дуже болів над тим, що цар чимраз більше обмежував права України й козацтва. Він мусів на приказ царя висилати козаків на тяжкі роботи у Московщину, де вони копали канали, будували нові твердині й гинули при будові нової столиці, Петербурга. Цар почав насиляти на Україну багато московського війська, наділяв українськими землями чужинців, що йому помагали у війні з Туреччиною (сербам, молдаванам, грекам), навіть іменував їх козацькими полковниками. Обмежив права українського козацького суду й прислав своїх московських урядників, що мали наглядати над судами й військовою канцелярією

Іван Скоропадський

гетьмана. Навіть коло самого гетьмана настановив москаля, буцім то для ради, а справді для того, щоб стеріг, що гетьман робить. В січні 1722 року старенький гетьман Скоропадський вибрався з кількома старшинами до Петербурга просити царя, щоб дав полегші Україні та дотримав ті умови, що їх підписав ще цар Алексій з гетьманом Хмельницьким у 1654 р., коли Україна вперше входила в союз з Московщиною. Та ця просьба лише розлютила царя Петра і він заявив, що жодних вольностей не дастъ, а ще встановляє окрему раду, так звану „Малоросійську Колегію”,

яка буде управляти Україною спільно з гетьманом, бо йому не вірить. І справді таку колегію зараз встановив, а її головою іменував московського бригадира (генерал-майора) Велямінова. Гетьман Скоропадський так зажурився цим ударом, що вернувшись на Україну небавом помер (дня 3 липня 1722). Поховано його в Глухові.

Павло Полуботок

Вмираючи — Скоропадський знов, що цар не зараз позволить вибрати нового гетьмана, і тому іменував на казним гетьманом (тимчасовим) чернігівського полковника Павла Полуботка. Про це повідомили царя й просили його дозволу, вибрати нового гетьмана. Та цар замість

дозволу прислав „Малоросійську Колегію” з Веляміновим і ще з шістьма російськими офіцерами. Вони мали управляти Україною ніби то в спілці з Полуботком, але направду робили, що самі хотіли. На однім засіданні, де брав участь і гетьман Полуботок і кілька козацьких полковників, став Полуботок докоряти Велямінову, що москалі на Україні вже господарять як у себе дома і топчуть права козацтва й народу. Це обурило Велямінова й він грубо вилаяв сивогового гетьмана й старшин, кажучи: „Я тут президент, а ви ніщо! Зігну я вас, а ваші вольності скасую”.

І знову післав Полуботок просьбу до царя, щоб не допускав до ламання права та щоб позволив вибрати гетьмана на місце тимчасового. А цар відповів, що всі гетьмани від Мазепи були зрадники, тому мусить добре надуматися й пошукати відповідного чоловіка, а тимчасом нехай управляє „Малоросійська Колегія”.

Та дальнє діялося таке, що Полуботка, який щиро бажав поліпшити долю України, доводило до розпуки. Москалі встановляли нові нечувані податки і здирали їх немилосердно. Полуботок знову післав просьбу, а тоді цар приказав йому і ще кільком полковникам зараз приїхати до Петербурга. Вони приїхали, а тимчасом цар іменував начальником козаків московського князя Голіцина, так, що властиво гетьман не мав уже ніякої влади. Та вслід за Полуботком козацтво, зібране в степу, виславо і свою петицію до царя, з тисячами підписів, домагаючися також вибору гетьмана. Цар приказав тоді арештувати Полуботка і тих, що з ним приїхали, й посадити їх у Петропавловську кріпость (в Петербурзі). Ще раніше Полуботок сказав цареві все, що козаки й народ терплять від москалів, а коли цар загрозив йому тюрмою і смертю, гетьман сказав: „Заступаючися за Україну, я не боюся ні кайданів, ні тюрми. І лучше мені найгіршою смертю умерти, як дивитися на загальну гибель земляків моїх!”.

Небавом старий гетьман у тюрмі смертельно заслаб і про це повідомили царя. Цар прийшов до тюрми й чуячи докір сумління, просив Полуботка, щоб простив йому

Цар Петро І відвідує у вязниці Полуботка

його острі слова. Та Полуботок не міг простити катові України й сказав: „За невинне страждання мое і земляків моїх будемо судитися у спільногоЯ і нелицемірного судді, Бога нашого. Скоро станемо перед Ним і Він розсудить Петра з Павлом!“.

Жалібно співає про Полуботка й поет:

„Зажурився ти, наш Павле,
Наказаний гетьмане:
Ой, коли ж то Україна
Терпіть перестане?“

Ой, не скоро перестанеш
Нарікати на долю,
Впала рідна Україна
В московську неволю.

Дармо просиш в Петербурзі
У царя-тирана,
Не дозволив цар козацтву
Вибірати гетьмана.

Бо задумав Україну
З Москвою зрівняти;
Робить москалям комірне
Із нашої хати.

Їдуть посли й від козацтва
Й від пана Данила*)
Тої сміlosti царевi
Вже знести не сила.

I Полуботка гетьмана
Каже закувати,
Як же смів він москалевi
Про волю казати!

I Павло вмира за волю
В Петровій вязниці,
Запанував князь Голіцин
В гетьманській столиці”.

Слова страдальника здійснилися. Полуботок умер 30 грудня 1724 року, а цар Петро 9 лютня 1725 р., отже в шість тижнів пізніше.

*) Данила Апостола, стародубського полковника.

14. ОСТАННІ ГЕТЬМАНИ УКРАЇНИ: Данило Апостол і Кирило Розумовський

Наслідники злопам'ятного Петра I. хотіли прихилити до себе Україну лагідними способами і тому на Україні трохи було полегшало. Вже цариця Катерина I. обіцяла дозволити вибрати нового гетьмана, та не додержала слова, а вчинив це її наслідник, цар Петро II. То був молодий хлопець, 12-літній, що мав багато ворогів. Його приятелі боялися, що Україна зовсім відпаде від Московщини, як не зроблять полегші. Тому дозволено вибрати гетьмана й скасано ту московську „колегію” на Україні. 12 вересня 1727 року в Глухові вибрали гетьманом старенського 70-літнього полковника Данила Апостола. Все ж таки і йому

Данило Апостол

не вірили і дали, буцім то до „ради”, москаля Наумова, а до Петербурга взяли, як заложника, гетьманового сина Петра, щоб Данило не зрадив Москви. В рік пізніше повернено козакам іх давні права, що їх скасував був цар Петро I.

Наслідницею Петра II., що вмер дуже скоро, вже в 15-тому році життя, стала цариця Анна. Вона була також прихильна до козацтва й позволила Петрові Апостолові, синові гетьмана, вернутися на Україну.

Але головний начальник московських військ на Україні, Мініх, дальше водив козаків і селян на важкі роботи коло нових кріпостей довкола Криму, де багато люда погинуло з голоду й холоду.

В 1733 році Москва воювала з польським королем Станіславом Лещинським, що мав своє військо, зване „конфедерати”. 20 тисяч козаків пішло москалям на поміч, дійшли аж до Гданська над морем, взяли його, а король ледве втік переодягнений за селянина. В тім році гетьман Апостол домігся, що цариця Анна позволила вернутися на Україну тим запоріжцям, що з кошовим Костем Гордієнком помагали Мазепі й перейшли до Туреччини. Вони вернулися й заснували Січ на річці Базавлуці. Було їх понад 7 тисяч.

Гетьман Данило Апостол умер 29 січня 1734 року, маючи 77 літ. Поховали його в містечку Сорочинцях, у церкві, яку він збудував своїм коштом.

По смерті цього гетьмана, що також широко дбав про добро України, настали знову важкі часи для України. Козаки помагали москалям у війні з Туреччиною і дальше працювали при будові нових твердинь, але гетьмана не позволили ім вибирати. Що більше, на Україні почалися знову московські порядки, як за царя Петра I. Україною управляло „Правління”, що до нього входили три козацькі старшини й три московські, та москалі мали важніший голос, бо на Україні стояла величезна московська армія. Та стало й ще гірше, як за Петра, бо на Україні почала урядувати так звана „Тайная Експедиція”, що мучила й кара-

Кирило Розумовський, останній гетьман України

ла на смерть невинних людей, на кого тільки був якийсь донос, що він ворожо настроєний до Москви.

Таке безправ'я тривало довго і хто зна, чи ще були б дозволили вибрати гетьмана, якби не такий випадок:

В 1731 році їздив по Україні царський полковник Вишневський, що збирав співаків до царського хору. В селі Лемеші на Київщині почув, як гарно співав у церкві один сільський парубок, Олекса Розум. Цього Розума взяв москаль до Петербурга й там його сподобала собі царівна Єлизавета, дочка Петра І. Його вчили в школах, скоро зробили його високим старшиною, а в 1742 році при помочі

Розума й других старшин ця Єлісавета стала царицею. Вона вийшла заміж за Розума і так український хлопець Олекса став чоловіком московської цариці.

Олекса мав брата Кирила. Він узяв його до себе; цариця іменувала його графом і післала за границю вчитися. Вернувшись з чужини, 18-літній Кирило Розум, що звався Розумовський, був іменованний головою Академії Наук у Петербурзі. В 1744 р. цариця була на Україні й вислухала просьб козацьких старшин, щоб вибрати нового гетьмана. Тим гетьманом назначила до вибору молодого, але розумного й освіченого, Кирила Розумовського (брата свого чоловіка) і його вибрали гетьманом у Глухові в місяці лютім 1750 року. Тоді скасовано на Україні ту „Тайну Експедицію”, що мордувала людей, а молодий гетьман почав заводити на Україні лад і порядок на європейський взірець. Тепер настав час спокою і права.

Однак не тривало це довго. На нещастя гетьмана й України в 1761 році вмерла цариця Єлісавета, а царицею стала Катерина II, що подібно, як Петро I, рішила поневолити Україну. Вона в 1764 р. приказала Розумовському зложить гетьманську владу і скасувала гетьманство. Таким чином Кирило Розумовський був останнім гетьманом України. Він жив потім у Петербурзі, аж перед смертю вернувся на Україну, в Батурин, і там умер 1803 р. у 75 році життя. Лишив по собі добру славу, бо по своїм силам стрався поліпшити долю рідного краю. Памяткою по ньому є ще й до нині руїни його палати в Батурині.

ЗАКІНЧЕННЯ

Отак закінчила своє існування вільна українська держава під владою гетьманів. Причиною її упадку були — як бачимо — головно численні вороги з усіх сторін, та ще й те, що ті вороги через замалу свідомість українського народу могли і в самім народі сіяти незгоду і тим легче народ поневолювати. Настали потім часи неволі — та про це буде мова в наступній частині нашої історії.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

УКРАЇНА В НЕВОЛІ

1. УКРАЇНА В НЕВОЛІ

В тій частині Історії опишемо часи неволі й упадку українського народу та його держави, як також часи пробудження народної свідомості, коли то нарід наче вдруге почав народжуватися на світ.

Українська держава над Дніпром упала остаточно в р. 1764, коли то цариця Катерина II. позбавила останнього гетьмана України, Кирила Розумовського, його влади й уряду.¹⁾ А всякі надії українського народу, відзискати волю завмерли з хвилиною, коли та сама цариця приказала зруйнувати Січ Запорізьку. Це сталося в р. 1775. До кінця XVIII століття, себто до 1800 р., Москва вспіла затерти всі сліди української державності й перемінила Україну в звичайну московську провінцію, поділивши її на губернії, залежні просто від московського уряду. Почалися тепер часи неволі. І — як далі побачимо — та повна, безпрогнозна неволя, получена з закріпощенням сільського народу, протривала поза першу половину XIX-го віку (до 1861 р.).

¹⁾ Читай „Історію України” часть III. „Козаччина” на стор. 162.

Подібно було й на українських землях під Австрією, себто в Галичині на Буковині й на Закарпатській Україні. Від половини XIX століття український народ, по обох боках кордону, будиться до нового життя і це є питоме нашій історії в 19-тім віці. На середину того століття припадає хвиля найгіршого поневолення народу, але та хвиля тоді раптом заломлюється і під подихом леготу свободи, що прийшов з культурних західних країв, відчиняється й нашому народові широкі хоч тернисті шляхи до кращої долі. В цій книжечці власне опишемо головні події упадку й підйому нашого народу, почавши від зруйнування Січі в 1775 р., а скінчивши на 1914 р., коли то вибухла велика світова війна і почалася нова історична доба для всього світа й для нашого народу.

2. ПРО ЗРУЙНУВАННЯ СІЧІ ТА ПОВСТАННЯ ГАЙДАМАКІВ

Цариця Катерина II. пішла слідами Петра I. і до решти поневолила Україну. Вона вже в році 1764 приказала останньому гетьманові, Кирилові Розумовському, зложить гетьманський уряд і скасувала гетьманство. А щоб затерти всякий слід українського вільного життя, рішила скасувати Січ Запорізьку.

Та поки станемо оповідати: як то москалі зруйнували Січ, скажемо коротко про гайдамаків та про їх повстання на Україні.

Коли Цар Петро I. розбив у 1709 р. під Полтавою війська гетьмана Мазепи і короля Швеції Карла XII, то потім відступив остаточно Україну правобіч Дніпра Польщі, а лівобічну Україну задержав при Росії. Великі пани, польські магнати, позаймали на правобічній Україні всі свої колишні посілості і почали наново заводити в них панщину. Настали знову тяжкі часи, так, як це було колись ще перед Хмельницьким.

В наслідок того на правобічній Україні, почали гуртуватися невеликі відділи озброєних людей, які рівночасно

зверталися за помічю до запоріжців, що мали ще тоді свою Січ. І запоріжці ставали провідниками тих озброєних селянських відділів, які нападали звичайно на панські двори, палили і нищили їх майно, а їх самих убивали або проганяли. Тих людей називали гайдамаками. Перше таке гайдамацьке повстання вибухло около 1730 і, з малими перервами, тривало аж до 1750 року. Головними провідниками того руху були: Верлан, Скорич, Харко, Мамай, Іванець, Жила, Грива й Непла.

З великою силою розгорілося гайдамацьке повстання на правобічній Україні в 1750 році: та найстрашніше повстання було в 1768 р., а провідниками його були: Максим Залізняк та Іван Гонта.

Провідник гайдамаків — Максим Залізняк

Максим Залізняк був старим, досвідченим запорізьким козаком, а Іван Гонта був сотником придворних козаків у польського магната Салезія Потоцького в Умані. Залізняк зібрав велику ватагу гайдамаків і підступив дня 28 червня 1768 р. під Умань, щоб його здобути. Уманський староста, Салезій Потоцький, казав Гонті виступити проти гайдамаків, однак Гонта зі своїми козаками отверто перешов на сторону гайдамаків. Тоді гайдамаки здобули місто і вигубили багато панів, священиків латинського обряду і жидів. Ця страшна подія відома в історії під назвою: „уманської різни”.

Про це повстання гайдамаків та про страшну уманську різню написав Тарас Шевченко поему п. з. „Гайдамаки” — де змалював жахливі картини народного гніву.

Здобувши Умань, гайдамаки вибрали Залізняка своїм гетьманом і задумали опанувати цілу правобічну Україну. І хто зна чи не було б їм це вдалося, якби не була вмішалася до цієї справи московська цариця Катерина II.

Московський уряд якийсь час спокійно приглядався виступам гайдамаків, а навіть вислав на Правобережжя своїх емісарів, щоб вони бунтували гайдамаків проти шляхти на Україні. Та коли побачив, що гайдамаки ростуть у силу, рішив їх знищити, бо боявся, що як вони заволодіють правобічною Україною, то візьмуться виганяти й москалів з лівобічної України. І тому, коли польський король Станислав Понятовський, по уманській битві, візвав помочі Москви, то зараз московські полки, під командою генерала Кречетнікова, рушили на гайдамаків. Боячись виступати в отвертій битві, взялися москалі на хитрощі і зраду.

Підступивши під Умань, де таборували гайдамаки, полковник донських козаків, Гурієф, удавав приятеля гайдамаків і запросив Залізняка й Гонту до себе в гості. Вони прийшли, нічого не прочуваючи, а тоді Гурієф казав їх зловити й увязнити. Потім уже легко прийшлося розброяти гайдамаків, а розброєних опереділили так: Тих, що були родом з лівого боку Дніпра, взяли москалі й позаси-

Уманський сотник — Іван Гонта

лали на Сибір. Між цими опинився й Максим Залізняк. А тих, що були з правобічної України, передали москалі польському гетьманові Браніцькому, що стояв табором у Могилеві над Дністром. Доля гайдамаків була страшна — бо майже всім постинали голови, або завдали смерть іншим способом.

По цім повстанню гайдамаків настали в Польщі великі зміни. В році 1772 стався перший розбір Польщі. Польські землі поділили між себе Росія, Німеччина й Австрія. Таким чином правобічна Україна дісталася під владу Москви, де тоді мала владу цариця Катерина II. Вона ще й далі була

неспокійна за Україну, — бо ще існувала Запорізька Січ, а в ній близько 20.000 козаків. Тому рішила ненаситна Катерина знищити і скасувати цю останню ознаку української вольності.

На самі Зелені Свята, дня 4 липня 1775 р., зненацька окружило Січ багато московського війська, під проводом

Кальнишевський у тюрмі на Соловках

генерала Текелія, який візвав козаків піддатися. Кошовим був тоді старенький Петро Кальнишевський, що мав 98 літ. Він скликав козацьку раду і запитався, що робити. Молодші січовики радили боронитися до останньої краплі кропи. Але старші, досвідчені, сказали: „Нема надії на те, щоб

ми змогли перемогти десятикратну навалу москалів. Піддаймося без проливу крові".

Та коли доля Січі була вже рішена, молодші січовики взялися на хитрість, щоб не попасті в полон. Старшина почала ніччю переговорюватися з Текелієм про здачу, а тимчасом попросили Текелія, щоб дозволив запоріжцям виходити з Січі на ріку ловити рибу. Він позволив. А тоді запоріжці виходили один за одним і за кілька днів на Січі осталося лише кілька десять стариків. Цих уже взяли москалі в полон і зруйнували Січ, а всі скарби забрали в Москву. Лише образ Матері Божої (Покрови з Січової церкви вспіли забрати запоріжці з собою і повезли його аж у Туреччину, де осіли над гирлом Дунаю, а їх потомки живуть там ще до нині.

Кошового Кальнишевського вивезли москалі на далеку північ, на Соловецькі острови і там замурували в вежі самітнього монастиря, залишаючи тільки малий отвір, куди подавали йому хліб та воду. Так карався останній кошовий Запорізької Січі 12 літ, а потім ще прожив кілька літ у тім монастирі на волі і вмер у 1803 році, проживши 112 літ. Його могила находитися там ще й досі.

По зруйнуванню Січі Україна попала в цілковиту неволю Москви, а частина українських земель: Галичина і Буковина, припали Австрії, де тоді панувала цісарева Марія Тереса.

Російські війська розбрилися по всій Україні. По більших містах генерал Кречетников казав, прибивати на майданах друкованій „Маніфест” цариці Катерини ІІ про злуку України „на віки віков” з Москвою.

3. ЩО РОБИЛИ ЗАПОРІЖЦІ ПІСЛЯ ЗРУЙНУВАННЯ СІЧІ

Куди ж поїхали ті козаки, що встигли втекти з московського ярма і неволі? Більша їх частина помандрувала по спішним походом аж над Чорне море. Там повсідали на свої човни-чайки й переказали турецькому султанові, що коли він їх прийме до себе, то вони будуть йому вірно

служити, бо не хотять віддатися Москві в неволю. Султан знов, що козаки добрі й лицарські вояки, і тому радо згодився, щоб вони переїхали в Туреччину та й осіли над Дунаєм. Туди вони зараз і поплили. Тут султан наділив їх землею і вони жили свободно, а не раз, коли Туреччина воювала з якимнебудь ворогом, то ці козаки йшли туркам на поміч і ставали їм у великий пригоді. Гарний образок з того життя дає відома опера: „Запорожець за Дунаєм”, що її нераз виставляють наші театри. Правда, не жилося там козакам так, як на рідній землі, і вони дуже тужили за Україною, але воліли служити туркові, ніж помагати москалеві Україну поневолювати.

Невелика жінка козаків залишилася таки на українській землі й осіла над Чорним морем там, де нині велике місто Одеса. Інші таки попали під москаля: це були ті, що їх захопили по містах. Їх спершу приневолили служити, в так званих, пікінєрських полках у Херсоні і в Полтаві.

Але скоро московський уряд побачив, що шкода було запоріжців і каявся, що так легкодушно зробив собі з них завзятих ворогів, а туркам приспорив приятелів. Тому вже чотири роки після зруйнування Січі сама цариця Катерина II. задумала, приєднати собі запоріжців. Вона написала до турецького султана, щоб він відпустив козаків назад на Україну, й обіцювала їм такі права, які мали перед зруйнуванням Січі, та й усяку кару рішила їм дарувати. Однаке ці обіцянки не помогли. Запоріжці не вірили Москві й залишилися в Туреччині. Тільки мала їх частина, аж в 1827 р. під проводом отамана Йосифа Гладкого, перекралася на Україну, а інші залишилися. Багато їх нещадків ще й досі живуть над гирлом Дунаю, в нинішній Румунії.

Тоді цариця задумала організувати окремо бодай тих козаків, що залишилися на Україні. На її поклик стали збиратися колишні запоріжці в р. 1784 в окремих полках. Вони зібралися в Переяславі, близько 12.000, і в р. 1787, коли вибухла війна Росії з Туреччиною, уряд призначив кошовим цих запоріжців Сидора Білого. Ім дали велику білу хоругву і малі прапори для куренів; отаманові булаву,

а курінним перначі — такі відзнаки, як мали колись на Січі. На їх печатці був напис: „Печать Коша Войська Вірних Козаків” і намальований козак з рушницею та з прaporом. Дали їм човни, чайки та байдаки й ці козаки дуже допомогли Росії у війні з турками. Їх Кіш (Січ) стояв тоді у Василькові, на лівому березі лиману ріки Богу, що впадає до Чорного Моря.

В морській битві, у місяці травні 1787, розбили вони турецьку фльоту. Там згинув теж кошовий Сидір Білій. За ту хоробрість москалі переіменували цих козаків у „Військо Чорноморське” й дарували їм землі над Чорним морем, від Богу до Дністра, та сусідні округи. Чорноморці позаселювали ці порожні простори і поділили їх на чотири паланки (округи чи повіти): Подністрянська, Березанська, Кінбурурська і Таманська. А кошем стали у Слободії над Дністром.

В 1791 р. москалі відібрали ці землі, а в 1792 р. дали їм на вічне посідання Кубанську землю, бо москалі боялися держати запоріжців над Чорним морем, де вони легко могли порозуміватися з турками і з тими козаками, що жили в Туреччині над Дунаєм. Новий Кіш, над річкою Кубань, названо Катеринодаром. (Нині це велике місто). Коли в р. 1797 умер їх кошовий, Антін Головатий, то московський уряд вже не дозволив їм мати кошових, тільки призначував їм згори „наказних отаманів” з-поміж московських генералів.

Ці кубанці були завжди хоробрими вояками й у всіх війнах Росії проливали за неї свою кров. Але всі вони були свідомі українці, і коли в р. 1917 не стало в Росії царя, то Кубань проголосила себе окремою українською державою. Вже були заходи злучитися з Великою Україною, та дальші події цьому перешкодили. Нині Кубань, як і вся Україна за Збручем, є знову під московською владою.

Певно, що й ті запоріжці, які рішилися служити московським царям, робили це з тою думкою, що може колись ще, маючи зброю в руках, зможуть вибороти Україні волю. Однак забагато мала Україна ворогів — і тому не пощастило запоріжцям здійснити свої мрії.

4. ГЛИБОКИЙ СОН У НЕВОЛІ

Важкі часи настали в Україні по зруйнуванню Січі й по скасуванню гетьманства. Козаки стали звичайними московськими салдатами або хліборобами, а давні хлібороби-селяни стали кріпаками, попросту невільниками дідичів на московський спосіб. Селянин мусів робити панщину і був власністю свого дідича, так, що дідич міг його навіть продавати кому хотів і селянин, без дозволу пана, не смів навіть опустити села. Давні козацькі старшини стали московськими старшинами і вони, з малими виїмками, забули про свій народ і навіть перестали говорити по українськи. Подібно сталося і з духовенством, відколи воно втратило свою самостійність і попало в залежність від московського патріарха, якого мусіло слухати.

Рівночасно Москва почала викорінювати всякі прояви свідомості в народі. Старалася робити так, щоб українці забули, хто вони і щоб не було ніякої ріжниці між москалями й українцями, бо москалі голосили думку: „що українці й москалі — то один нарід”. Отже передусім заборонили вчити по школах не то по українськи, але й мови української заборонили вживати прилюдно. Уже цар Петро І. заборонив друкувати всякі книжки українською мовою, навіть побожні книги й молитви мусіли бути московські. Катерина ІІ. й її наслідники робили те саме. Не дозволили друкувати українських букв рівні — і взагалі покасували всяку науку українською мовою (а селянські діти, діти кріпаків, взагалі не сміли ходити до школи, хіба вчилися крадьки, щоб пан не зізнав, як напр. Тарас Шевченко в дяка).

Подібно сталося в Австрії. Правда — для селян з приходом Австрії в 1772 році доля стала трохи легча, бо австрійські цісарі були культурніші від московських царів і вони зараз скасували кріпацтво, яке було за Польщі.

Це довершив молодий цісар Йосиф ІІ., син і наслідник Марії Тереси, який патентом, з дня 5 квітня 1782 року, скасував кріпацтво. Відтак другим патентом з року 1786 звільнив селян від усіх данин, які вони до того часу му-

сіли складати дідичам, а в рік потім (1787) вийшов третій декрет цього благородного монарха, яким дозволено селянам купувати на свою власність земельну незалежність від дідичів. По смерті цісаря Йосифа II. (1790) його наслідники вже не займалися тими справами, але все таки кріпацтво вже щезло, хоча панщина ще осталася. Отже селянин мусів кілька днів у тижні працювати для дідича, однак дідич не мав уже права того селянина продавати чи купувати, ані не міг йому заборонити іти собі куди хоче, й шукати кращої долі. Однак зрештою український народ у Галичині й на Буковині попав у подібний стан, як і на Україні. Як там вищі верстви, себто старшина й духовенство, змосковщилися, так тут українська шляхта і взагалі інтелігенція та й духовенство майже зовсім спольшилися. Там і тут народ лишився сам — і наче попав у страшний сон. І здавалося, що вже з нього не пробудиться.

5. ТІ, ЩО БУДИЛИ НАРОД З ВАЖКОГО СНУ

Однак не було суджене українському народові загинути! Серед мільйонів його синів знайшлися й такі одиниці, що в той найтяжчий час не постидалися свого народу і його мови і не побоялися будити той народ з твердого сну. Ті люди, мов ті ясні зорі серед чорної пітьми, стали розяснювати рідний край і запалювати щораз нові світла, від яких народ почав будитися і вставав до нового життя.

З тих перших людей, що в найчорнішу пітьму неволі кидали перше світло, треба тут згадати передусім: Григорія Полетика (1725—1784), Грицька Сковороду (1722—1794) та Олексу Безбородька (1747—1799).

Григорій Полетика, був високоосвіченим чоловіком, перекладчиком при Академії Наук у Петербурзі. Він був депутатом (послом) від лубенського полку до Комісії, що її скликала в р. 1767 Катерина ІІ. Ця Комісія мала радити над законами й ладом у російській державі по оста-

точнім прилученю України до Росії. Григорій Полетика власне в тій Комісії сміло виступив в обороні прав України й настоював над тим, щоб Україні залишити бодай яку-таку свободу управляти собою. Та головна його заслуга в тому, що він написав „Історію України”, яку назував „Історія Русів” (бо „Русь” — то наша стара назва). В тій „Історії” Полетика показав себе дуже свідомим українцем, бо пише виразно проти Москви, а з великою прихильністю до Хмельницького й інших оборонців народу. Ця „Історія” ходила від початку XIX століття в численних відписах по всій Україні. Люди читали її й приходили до свідомості, хто вони. Дала вона отже початок пробудженню національної свідомості та впливала на багатьох українських істориків і письменників XIX століття; на Миколу Костомарова, що написав багато книжок про історію України, м. і. про Хмельницького; на Гребінку, Метлинського, Куліша. І Тарас Шевченко черпав з твої книги свої перші відомості про рідний край і нарід, бо іншої історії тоді не було, і вона, ця книга, натхнула поета до неоднієї прекрасної поеми.

Грицько Сковорода, це був мудрець (фільософ), високо вчений і праведний чоловік, що промандрував багато світу, а потім у простій світі, з торбиною й палицею та сопілкою, пішки ходив по всій Україні і навчав людей. Любив він приставати з сільським народом, бо не знаходив тут ні того фальшу, ні неправди та гордости, що між ученими панами. Сковорода говорив: що йому найкраще з убогими й покривдженими („мій жребій з голяками”). І між тими „голяками” ставав він на ярмарку, чи на дорозі, чи біля церкви, чи в полі, й розмовляв з ними та навчав: що одиноке щастя людини — це добро і правда. Отже треба бути добрым і праведним (чесним); а добрым і чесним є той, хто працює не тільки для себе, але й для загалу. Значить — треба дбати про добро всіх братів. А найліпшим земним добром — так учив Сковорода — є не срібло і не золото та інші добра, тільки свобода й воля! Тому честь батькові свободи, героєві Богданові (Хмельницькому)! — кликав Сковорода в своїх розмовах і в віршах, що також ходили у відписах по селах.

Про Сковороду гарно співає наш поет і звеличує його,
як борця за Правду і Волю, такими словами:

„Ходив ти в сірій свиті
Стежками України
І хоч мудрець, схилявся
До простої людини.

В сільській убогій хаті
Ти правди звик шукати,
Що вже її прогнали
Із панської палати.

Перші будителі України:

Вгорі: Іван Котляревський; зліва: Григорій Полетика;
зправа: Грицько Сковорода

І хоч усім здавалось,
Що Правди вже немає,
Ти знат, що в серці вбогих
Вона не погасає.

Ти знат, що хто в неволі,
Той, хоч який прибитий,
Найперший тую Правду
Уміє полюбити.

Тому, хоч і світ панський
Хотів тебе спіймати,
Ти радше там буваєш,
Де низькі бідні хати.

І тихе слово кажеш
До тих, що сплять на яві,
Говориш: — „Не бажайте
Ні роскоші, ні слави. —

Ні золота, ні срібла,
Бо з них і смутки й болі, —
Одного лиш бажайте:
Бажайте Правди й Волі!

Згадайте час веселий,
Згадайте час Богдана,
Всі Волю полюбіте —
І буде Воля дана.

А з Волею всі блага
Прийдуть у вашу хату,
Нема ж добра над Волю —
Княгиню пребагату!”

Так сіяв добре зерно,
Що в почву людську впало,
Воно в часах неволі
У душах прозябало.

І вже будився народ,
Не міг навік заснути, —
Нам твоїх слів, пророче,
Ніколи не забути!"*)

Такий відпис Сковородових творів мав Тарас Шевченко, будучи ще малим хлопцем, — і певно з тих віршів на-биравсь глибокої мудrosti й пошани до правди, яку потім прославив у своїх творах.

Олекса Безбородько, був високоосвіченим чоловіком і завдяки своєму незвичайному талантові дійшов до високих гідностей. Походив зі старого козацького роду.

Граф Олександер Безбородько

*) Вірш Юри Шкрумеляка.

Коли цариця Катерина ІІ скасувала на Україні гетьманський уряд і настановила для України першого генерал-губернатора графа Румянцева — то Олекса Безбородько став його генеральним писарем (канцлером). На тому пості перебув від 1767 до 1774 року.

Одержавши титул графа, зістав іменований головним командантом усіх козацьких частин, які ще були на Україні, у війні проти Туреччини (1787).

За царя Павла І. мав на петербурзькому дворі великий вплив і був його довіреним дорадником. Безбородько був великим меценатом мистецтва і покровителем науки. Він перший дав почин до дослідів над українською стариною. У своїй палаті в Ніжині зібрав велику бібліотеку, яка відтак стала основою для першого на українських землях ліцею (1805 р.). Поруч книжок зібрав теж пребагату галерею образів усіх українських та чужинних майстрів, яких у тих часах було дуже багато в Росії і на Україні.

В той спосіб причинився Безбородько до зібрання великих скарбів нашої старинної культури і охоронив їх перед захланністю москалів, які старалися вивезти з України все, що попало, до свого Петербурга.

Ліцей Безбородька в Ніжині був довгі роки осередком науки на цілому Лівобережжі, доки не засновано в Києві університет (1835). Вчився в нім м. і. Микола Гоголь.

Отакі люди, як Сковорода і Полетика, розворушували глибокий сон неволі, примушували людей думати про волю й підготовляли стежку тим, що прийшли по них і вже голосно, друкованими творами — як тільки трохи було це можливе — голосили думку про любов рідного краю. А такі з'явилися скоро, вже при кінці XVIII-го і на початку XIX-го віку.

6. ПЕРШІ ПИСЬМЕННИКИ, ЩО ПИСАЛИ ЧИСТОЮ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

Серед того непросипущого сну і тої неволі з'явилися перші письменники, що їх твори розгорілися мов огонь з тої іскри, яку кинули були в народ Сковорода і Полетика.

Такі люди були на Україні і в Галичині. Над Дніпром стали появлятися письменники, що спершу несміло, але далі щораз сміливіше почали писати українською мовою. Такими були: Петро Гулак-Артемовський, Григорій Квітка-Основяненко, Амвросій Метлинський та інші. Але найважливішим з них став Іван Котляревський з Полтави, що вродився 9 серпня 1769 р. в старій козацькій родині. Цей талановитий поет, що на його очах загибала під московськими ударами Січ і все самостійне життя України, так розжалобився над недолею народу, що рішив стати його першим будителем. І став ним справді.

Він написав прекрасну поему „Енеїда”, де ніби в смішний спосіб поет описує пригоди троянського героя Енея по зруйнуванню Трої, що про нього писав римський поет Віргілій. Однак не про того Енея думав Котляревський, а про козака-Енея і його мандрівку по зруйнуванню Січі. А головна річ — що ця поема писана чистою українською мовою, яку тоді навіть свої люди вважали за щось гірше і негідне. Хто читав тоді на Україні ту поему, той бачив, що рідна мова є гарна і багата, коли нею дозволяється писати така гарна поема, і так навертався до рідної мови й народу. А читаючи про славну бувальщину в тій поемі, кожний приходив до свідомості, що його народ є славний, тільки неволя так його пригнобила.

Так то Котляревський став будителем народу, а рік 1798, коли вийшла „Енеїда” друком,уважається роком народження новітнього українського письменства і пробудження народу зі сну.*)

В Галичині будителем свого народу став около 1830 року священик Маркіян Шашкевич, та про нього пишемо докладніше в уступі: „Як у Галичині сонце засіяло”.

Оці люди мають ту заслугу, що в час найбільшого занепаду не давали народові загибати, а будили його до нового життя. Вони то приготовили прихід таким геніям, як: Тарас Шевченко і таким важним подіям, як: знесення панщини в Галичині і кріпацтва на Україні.

*) Авторові „Енеїди” здигнули свідомі українці в р. 1903 гарний пам'ятник. Іван Котляревський умер 1838 р.

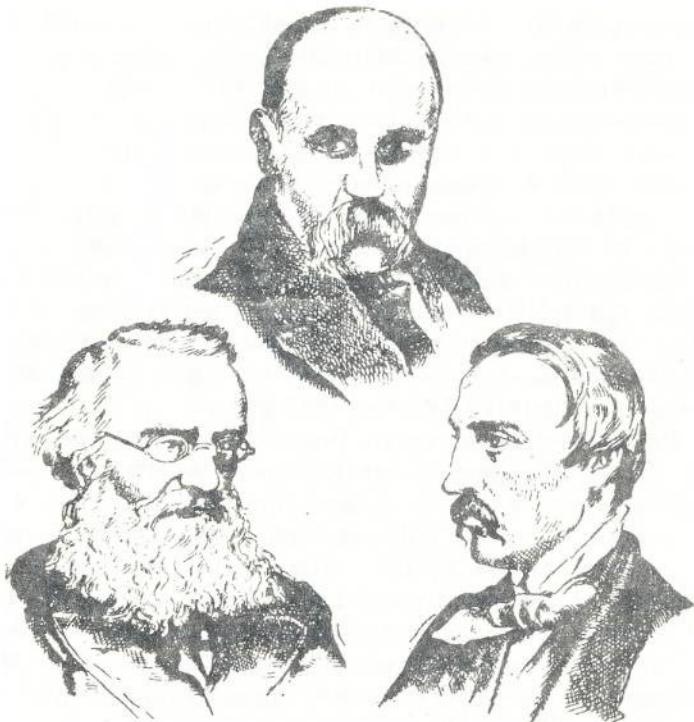
7. ТАРАС ШЕВЧЕНКО — БУДИТЕЛЬ УКРАЇНИ

Життєпис Тараса Шевченка певно кожному відомий, бо щороку в місяці березні уладжують ріжні установи торжества в його честь і тоді про Шевченка говориться дуже багато. Тому тут повторимо лише головні дати з життя нашого народного Генія і Пророка.

Тарас Шевченко родився 9 березня 1814 року в Моринцях коло Києва. Його родичі були вбогі селяни, кріпаки в дідича Енгельгарта. Коли мав дев'ять літ, умерла йому мати, а батько оженився вдруге й Тарас дістав лиху мачуху. В два роки пізніше Тарасові помер і рідний батько, а в хату прийшов вітчим. Круглим сиротою почав Тарас шукати добрих людей, щоб добра навчили, бо змалку дуже горнувся до науки. Вивчившись у дяка читати й писати — пішов по селах шукати майстра-маляра, бо дуже хотів учитися малювати. Тарас, пішов просити дідича дозволу вчитися, а цей узяв його до себе за слугу. Та пізнавши, що в Тараса є хист до малярства, віддав його на науку до маляра, думаючи мати з нього колись зарабіток. Але Тарасові доля судила інакше.

Тарас пізнав у Петербурзі маляра-українця — Сошенка, а цей щирий чоловік полюбив Тараса і згодом подбав, що добрі люди викупили Тараса з кріпактва. Так Тарас став у р. 1838 вільним чоловіком. Він скінчив Академію Мистецтв, а читанням книжок добув собі високу освіту й став присвячувати свій хист рідному народові. Вже замолоду почав писати прегарні вірші, а в р. 1840 вийшла перша книжка його поезій п. з. „Кобзар”.

Та недовго довелося Шевченкові бути на волі. В р. 1847 його арештували разом з іншими свідомими українцями, членами „Кирило-Методіївського Братства” під замітом ширення протидержавних думок. „Кирило-Методіївське Братство”, зване так від імені апостолів словяні св. Кирила і Методія (що жили й проповідували Христову віру між південно-словянськими народами в IX-ім віці), заснували в Києві в р. 1846 свідомі українці за почином історика Миколи Костомарова, а найвизначнішими його членами-

Творці Кирило-Методіївського Братства
У горі: Тарас Шевченко; зправа: Панько Куліш;
зліва: Микола Костомарів

основниками були: Панько Куліш (вчений історик і письменник), Микола Гулак, Тарас Шевченко і ще кілька надзвичайно осіб. Це Братство ставило собі за мету: утворити вільну українську державу в союзі з іншими слов'янськими народами; скасувати кріпацтво й панщину й ширити освіту в народі. (Як член того Братства, з такими високими завданнями, написав М. Костомарів твір: „**Книги Биття (Буття) українського народу**”, де виказує, яку важливу роль суджено відіграти нашому народові в історії людства). При кінці березня 1847 р. підслухав москаль

Петров розмову „братчиків” і доніс про це поліції. За те всіх членів Братства арештували й поставили перед суд. Всім обійшлося легкою карою, а Тараса признали найнебезпечнішим за його вірші, засудили на довголітнє заслання в салдатську службу в далекі сторони і заборонили йому притім писати вірші й малювати.

Десять літ карався Тарас на засланню, а в тім сім літ не смів написати ні слова. Аж в 1857 р. вдалося добрим людям виєднати для Тараса звільнення. Знеможений і хворий вернувся Шевченко до Петербурга і тільки ще вспів бути раз на Україні та викупити свою рідню з кріпацтва. А скоро потім, вернувшись до Петербурга, Шевченко заснув на віки, дня 10 березня 1861 року.

Як бачимо, ціле життя Тараса було устелене терпінням. До 24 року життя був кріпаком, десять літ прожив на засланню в салдатах, останніх чотирьох роках життя був під доглядом поліції і не смів жити на Україні, а тільки дев'ять літ, від 1838 до 1847, був вільним чоловіком.

Однак і тих дев'ять літ вистачило Тарасові, щоб на всю Україну блиснув його могучий талант, те велике світло, що показало народові шлях до вільного життя. Його „Кобзар”, що вийшов в р. 1840, став скоро найулюбленишою книгою кожного свідомого українця на всіх землях, де тільки живуть українці. А разом з „Кобзарем” стали ширитися ті думки, що висловлені в творах Тараса. І за той час, коли Тарас у неволі мусів замовкнути, його „Кобзар” робив своє діло: ширив народню свідомість. Бо в „Кобзарі” вичитали прибиті й пригноблені та поневолені українці давню славну історію свого народу, довідалися про світлу минувшину, коли то нарід був вільний і мав свою державу. Це збудило в народі тугу за волею.

Але Шевченко представив у „Кобзарі” не тільки славу давніх днів. Він вчив і показував, як і що робити, щоб давнюю славу завернути. Він кинув своє могуче слово: „Боріться, поборете!”. — Він казав: „Учітесь, брати мої!” — Він кликав: „Обніміте, брати мої, найменшого брата!”... І це власне є найважніші заповіти, що їх лишив по собі цей найбільший поет України.

Шевченко не діждався вже проголошення скасування кріпацтва й панщини, бо вони на Україні були проголошенні в тиждень по його смерті. Але певне є, що і Шевченкові поезії, — ті думки, які Він поширив у народі, — причинилися до того, що нарід забажав волі, і цар чув себе примушеним звільнити людей з кріпацтва.

Та не тільки знесення кріпацтва, але й дальші чини народу зродилися з Шевченкового „Кобзаря”. Його думки й гасла не дали народові зневіритися й тоді, коли цар заборонив знов навіть по українськи писати й друкувати, та старався здушити всяку думку про волю. Бо ось і той указ перебули, і царя пережили, і український нарід мав уже свою відроджену державу в роках 1917—1920, а хоч знов утратив волю і знов попав у московську неволю, то не забуває про Шевченкові заповіти й вірить у них непохитно.

І в тім власне велика заслуга Тараса Шевченка, що він своїм геніальним талантом збудив віру й скріпив надію в українськім народі на всіх його землях і вчив нарід як до добра змагати. Це є безсмертні заповіти і тому вони певно здійсняться. Тільки треба всім нам вчитися, єднатися і боротися — а добра доля прийде до нас!

Ці заповіти може сповняти й дитина. Вчитися — це перший обовязок дитини. Щоб була єдність — то нехай кожний українець любить українця і живе з усіма в згоді. А боротися може дитина своїм способом, так, що всюди назве себе українцем; буде по українськи говорити і молитися і не дасть українського народу понижити.

Запамятаймо собі на ціле життя тії заповіти Тараса Шевченка!

8. НЕЛЮДСЬКИЙ „УКАЗ” З 1876 РОКУ

Ті письменники й діячі, що від кінця XVIII-го аж до половини XIX-го століття відважно виступили зі своїми творами, друкованими по українськи, сильно залякали москалів. Москілі самі здивувалися, як це сталося: що хоча вони стараються всіми силами придушити українську свідомість і властиво ніде не було виразного дозволу на укра-

їнську книжку, то все ж таки почали друкуватися українські книжки, і то в самім Петербурзі. І цензура їх пропускає і ті книжки роблять велике діло, бо вони напоєні любовю до України і до поневоленого народу.

Спершу несміло почали виходити маленькі збірочки українських народніх пісень; відтак вийшла „Енеїда” І. Котляревського, а там усякі оповідання й поезії, а всюди там, у тих книжках, почали описувати злidenне життя народу в неволі і його славну бувальщину — історію й розбуджувати любов до рідного слова, до України та до її історії, політої кровю. Почали появлятися навіть граматики української мови, як от Павловського в 1818 р., а також збірки українських дум, що освідомляли народ так, як історія. Письменниця Марко Вовчок (Марія Марковичева) видала книжечку оповідань, що зворушували до сліз та були голосним протестом проти всякого поневолення особистого й політичного. А вже й деякі українські вчені почали в своїх творах, хоч і зчаста писаних московською мовою, доказувати, що українська мова гарна й багата, та що заоборонами ні взагалі жодними винародовницькими затіями ворог собі не поможе, тільки пошкодить. До таких учених належав м. і. Олександр Потебня, історик Володимир Антонович та інші. Зжахнулися московські можновладці, як побачили, що в рр. 1850-70, коли по програній війні з Туреччиною Москва не мала сили й відваги посилити гнету, українська свідомість почала виростати, як квітка по весняннім дощикову. Найбільше москалів обурювало те, що тодішня українська інтелігенція, особливо студенти, почали „ходити в народ”, себто мандрувати, — звичайно літом, — по селах, часом навіть самі в селянській одежі, і за прикладом Сковороди, заводили з людьми розмови про кріпацтво, а по скасуванню його про те: як тепер ту пільгу використати, як учитися, і таке інше. Самі закладали школи для дорослих, укладали легкі й дешеві підручники до науки (по копійці!) і живим словом робили те, чого не зробили б друкованим. До таких належали всі передові люди, як: Панько Куліш, Микола Костомарів, Володимир Антонович та інші. Вони в безпосередній зустрічі з народом по-

глиблювали в широких масах ті огненні думки, що їх запалив у своїм „Кобзарі” Тарас Шевченко, який тоді вже спочивав на Чернечій Горі під Каневом над Дніпром. Розуміли москалі, що та свідомість українського народу, яка росла з дня на день, грозить Москві великою небезпекою. Розуміли й те, що як ті твори українських письменників, які просто силою роблять собі шлях на світло денне, так і та свідомість є вислідом народної сили, її пробудження. Тому рішили її здушити.

Український історик — Володимир Антонович

В р. 1863 видали розпорядок, щоб цензори (ті урядовці, що читають книжки перед виходом з друку й оцінюють, чи їх можна „пустити”) не дозволяли вже друкувати ніяких українських книжок для народу, а особливо таких, що служили б для якоїсь науки. Почали також зачиняти недільні школи (для дорослих селян і робітників), а свідомих українців почали засилати на Сибір, або в глибоку Московщину.

По 1870 році дещо полегшало і знов почалася в Києві жвава культурно-освітня діяльність свідомих українців; стали появлятися нові поетичні й наукові твори. В тім часі почав також організуватися український театр. По Україні їздили аматорські театральні гуртки й давали українські вистави, а також концерти українських пісень. Українські вистави (напр. „Наталка Полтавка” Котляревського) та українські пісні на сцені також причинилися до освідомлення широких мас народу. В найгірший час, коли було заборонене українське слово, ті вистави й пісні давали світові знати, що український народ живе. Навіть причинились до того, що й деякі москалі, захоплені українською піснею і драматичними творами, ставали прихильниками українського народу, а це й причинилося до пільг для українців у ріжких справах.

В тім часі почав свою діяльність на Україні найбільший український музик-композитор, Микола Лисенко (1843—1912); він скінчив музичні студії за границею й вернувшись до Києва, почав організувати музичні школи й хори та давав прекрасні концерти по Україні й Московщині.

Тим часом знову впав великий удар на все українське життя. В 1876 році вийшов новий декрет (розпорядок, а змосковська „указ”), що забороняв усяке українське слово. Видав цей злопамятний та некультурний „указ” тодішній міністер внутрішніх справ, граф Петро Валуєв. Цим нелюдським „указом” строго заборонено друкувати, щоб там не було, українською мовою; заборонено привозити з-за границі українські книжки, часописи й інші друки. Заборонили також всякі українські вистави, прилюдні промови, та навіть співи на концертах. Священикам строго наказано, щоб проповіді говорили тільки по московськи. Дозволили друкувати тільки народні пісні під нотами і то московським правописом та ще й такі книжечки, що мали служити тільки для розваги й сміху, але не сміла в них бути й згадка про Україну, ні взагалі не сміло бути слова: „Україна”, чи „український”. Навіть книжечок для дітей не вільно було видавати.

Микола Лисенко — український Орфей

От тепер здавалося, що вже прийшов усьому кінець.

Помилився ворог у своїх затіях, бо тут пророчий клич
нашого Генія прийшов народові в допомогу й загремів по
всій Україні могутнім акордом живого слова голосячи, що:

„...Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля,
І неситий не виоре
На дні моря поля —
Й не скує душі живої,
Ні слова живого...”

Народня сила й живучість та свідомість і завзяття пе-
редових людей також і цей удар переломили. А власне пе-
ремогло це, особливо українське живе слово на сцені, себто
театр. І знов у тім велику заслугу має Микола Лисенко. Він
ні на хвилину не переставав працювати на славу україн-

ської пісні й театр. Далі іздив зі своїми концертами, де співали особливо народні пісні та поеми Тараса Шевченка. Спершу тут і там котрийсь губернатор виїмково дозволив на український концерт або на українську виставу, а там уже й правильно почали дозволяти на вистави, тільки з тою умовою, що рівночасно театр мусів відіграти також якусь московську п'есу. А по смерті царя Олександра ІІ (1881 і коли вже Валуєв не був міністром, українські вистави йшли зовсім вільно) український театр почав доходити до вершин свого розвитку. Заслужилися для того Марко Кропивницький, та такі люди, як: Іван Тобилевич (Карпенко Карий) і Михайло Старицький, (що були письменниками-драматургами й артистами), та славні артисти: Марія Заньковецька, Микола Садовський та Опанас Саксаганський. По всій Україні, завдяки Лисенкові і тим людям, залунало публично українське слово й пісня і так саме те слово вчинило собі волю, хоча „указ” Валуєва властиво не був відкликаний. Тоді то свідомі люди зраділи й набрали віри, що нічого не вдіють подібні „укази”, ні взагалі жодна ворожа затія, коли народ прагне жити і змагає до волі. Само життя перемогло Валуєва. Він сказав раз, що: „України ніякої не було, нема і не може бути!” — але ці слова розвіялися як дим... І хоча й інші царські міністри були подібні до Валуєва, то український народ проти їх волі почав здобувати собі щораз кращі умови для свого розвитку.

9. ЯК У ГАЛИЧИНІ СОНЦЕ ЗАСІЯЛО

Подібно, як на Україні над Дніпром, так і в Галичині, по неволі й пітьмі, почало вже на початку ХІХ-го віку, (дещо пізніше, як над Дніпром) проблискувати сонце пробудження українського народу. Зазначилося це в Галичині передусім тим, що загомоніло живе українське слово. Як на Україні першим письменником, що писав чисто по українськи, був Іван Котляревський, так у Галичині, трохи згодом, зявився також такий талант, а був ним: Маркіян Шашкевич. Та поки ще скажемо про Шашкеви-

вича, то перше опишемо часи в Галичині від тої хвилини, як цей край перейшов під владу Австрії.

Галичина не зазнала того добра, що Україна над Дніпром — бо коли Україна мала козацьку державу майже до кінця XVIII століття, то Галичина, ще в р. 1349, по смерти останнього українського князя Юрія Тройденовича, втратила свою волю і була під владою Польщі аж до 1772 року, — себто майже п'ятьсот літ. Галицький народ терпів великий утиск. Тут ще здавна завели таке кріпацтво, якого не знали селяни на Україні, або знали тільки короткий час у тих сторонах, де панували великі пани до часів Богдана Хмельницького. Галицькі селяни були власністю свого пана і мусіли обробляти його поля, а пан мав теж право судити їх. З одного села до другого невілько було нікому вийти без згоди пана.

Щойно коли Галичину (а згодом і Буковину) зайняла Австрія, тоді стало трохи легше жити українському народові. Австрія зараз в р. 1782 скасувала кріпацтво, а затримала тільки панщину, себто таку залежність, що селянин мусів ще кілька днів у тижні працювати на панських полях. В ті часи перший раз повіяло в цілій Європі духом свободи. Почалося це революцією, себто переворотом ладу, у Франції 1789 р. Французи — до крайності огірчені самовладдям своїх королів, що самі жили в розкошах, а народ угнітали, — повстали в році 1789 проти королівської влади. В р. 1792 увязнили королівську родину й скоро убили короля та королеву. Однак рівночасно почалася боротьба й між самими вождями революції і настало велике безладдя. Тоді то керму влади в Франції взяв у руки молодий генерал Наполеон Бонапарте (син адвоката з острова Корсики). Він упорядкував французьку державу і спершу як „консул”, а від 1804 р., як французький цісар, завдяки своєму геніальному воєнному хистові, здобув численні перемоги над європейськими державами (над Німеччиною, Італією, Австрією, Росією, Португалією, Єспанією) та потворив ряд самостійних республік. Коли Наполеон з великою французькою армією пішов у 1812 р. на Росію, то і в тодішніх свідомих українців збудилася надія

на визволення України з-під московського яма. Однаке остра зима в безмежних просторах України та Московщини ослабила французьку армію. Наполеон мусів відступити і від тоді щастя відвернулося від нього. Європейські держави злучилися й перемогли Наполеона у так званій „битві народів” під Ліпськом, у 1813 році, а потім ще під Ватерльє в 1815 р. остаточно перемогли цього непоборимого досі „бога війни” й заслали його на остров св. Олени, де він умер в р. 1821.

Всеж таки революція у Франція і наполеонівські війни розбурхали народи до того, що всюди почали думати про те, щоб скинути з себе ті тягарі, що тяжили на всіх: кріпацтво, панщину, самовластя (абсолютизм). Це й спонукало деяких володарів, наприклад австрійських, дати народам деякі полегші. (В Росії також була тоді, коло 1825 р., перша спроба перевороту, а зорганізували його свободолюбні військові люди, москалі та українці, але ця спроба не вдалася. Ці люди звуться в історії „декабристи”, тому, що це повстання підняли в грудні 1825 , а грудень по московськи звуться: „декабрь”).

Як сказано — першою полегшою для українського народу в Галичині, під владою Австрії, було: скасування кріпацтва. Рівночасно цісар Йосиф II. і його наслідники почали дбати про шкільництво та дали такі свободи, що хоча ще існувала панщина, то й селянські діти — хоч справді з ріжними перешкодами зі сторони дідичів — могли вчитися, бо і по селах тоді почали засновувати перші народні школи, т. зв. „тривіальні” (себто „низькі”). Крім тих шкіл були в багатьох селах т. зв. „дяківки”, де вчителями були дяки. Для вищої освіти українського духовенства цісар Йосиф II. заложив окрему семинарію у Львові, та навіть окремий відділ при львівській академії, де наказав учити по українськи. Хоч правда, що з усіх тих постанов цього культурного володаря український нарід не скористав уповні, бо перешкоджали тому великі магнати й дідичі, що мали ще владу над селянами. Та й наслідники Йосифа II., власне під напором польської шляхти, повідкликали багато з тих корисних розпорядків. Однак все ж таки

„Руська Трійця”

Угорі: Маркіян Шашкевич; зправа: Іван Вагилевич;
зліва: Яків Головацький

перші початки науки в рідній мові зробили багато добра і на тім ґрунті виросли такі люди, як Маркіян Шашкевич і його товариші, що взялися освідомлювати народ, щоб він знов: хто він і до чого має змагати.

Маркіян Шашкевич уродився 6 листопада 1811 р. в Підлисю коло Золочева. Його батько, о. Симеон,

був священиком. Маркіян ходив до школ у Золочеві і в Бережанах, а потім вступив до Духовної Семінарії у Львові. Він не обмежувався самою обовязковою науковою, але й читав багато та завдяки тому скоро прийшов до свідомості, що він українець, син українського народу. А читаючи всякі книжки, особливо німецькі, польські й чеські, бачив, що ті народи є свідомі, знають про свій розвиток і своє добро. І коли порівнював ті народи з українським, то з жалем бачив велику ріжницю. Наша тодішня інтелігенція (а було її крім священиків дуже мало) зовсім не цікавилася своїм поневоленим народом, а навіть соромилася говорити тою мовою, якою говорив рідний народ. Навіть наші тодішні священики майже всі говорили по польськи і виголошували в церкві польські проповіди. І задумав Маркіян почати освідомляти той народ. Та знав він, що сам малошо віде і тому дібрав собі гурток товаришів й умовився з ними, що треба передусім показати інтелігенції красу рідної мови, щоб ніхто її не соромився. Бо слушно думав Шашкевич: що рідна мова є головною зверхною ознакою окремішності народу, і знав, що хто полюбити рідну мову, той полюбити і народ і буде для нього працювати. А щоб представити красу української мови, Маркіян з товаришами рішив збирати українські пісні та друкувати їх, а крім того і самому писати вірші й оповідання по українськи. Найважнішими його товаришами були: Яків Головацький та Іван Вагилевич, ровесники і також богослови. Вони морально та ідейно оперлися на тому, що вже на Україні над Дніпром повиходило друком багато українських книжок та збірок пісень, отже й братам-галичанам годилося б піти тим шляхом. Свій гурток назвали „Руська Трійця” і спільними силами взялися до праці. В р. 1835 Маркіян Шашкевич видрукував свій вірш п. з. „Голос Галичан” чистою українською мовою і цей один вірш уже зробив велике діло. Люди побачили, що й українською мовою, тою, що нею говорить той бідний і бездольний люд, можна писати дуже гарні вірші і висловлювати глибокі людські почування. Багато товаришів Шашкевича, що, як менше свідомі, говорили до того часу по польськи, почали відтепер гово-

рити вже по українськи. Перші леди були проломані. Та ще більш збудив Маркіян українські приспані душі тим, що небавком люди почули українську проповідь у церкві. Досі питомці Духовної Семинарії почерзі виголошували в свята й неділі проповіди по польськи в львівських церквах. Аж ось одного дня Маркіян Шашкевич несподівано виголосив проповідь по українськи! Було це в церкві св. Юра у Львові, в день св. Покрови 1835 року. Того самого дня ще й у двох інших церквах загомоніла українська мова, бо там проповідували Маркіянові товариші, що з ним умовилися передтим про це в великий тайні. Дуже зворушила людей ця небуденна подія; деякі аж плакали з радості. І потім уже щораз частіше можна було почути в церкві, і в Семинарії, і в товаристві українське слово.

Легше стало на душі Маркіянові по тій перемозі світла над темнотою і він з охотою взявся до дальшої праці. Разом з Головацьким і Вагилевичем задумали видати першу українську книжку, збір усіх творів, і назвали її „Зоря”. Однак цензура не дозволила, головно через те, що книжка мала друкуватися фонетикою, себто без твердих знаків („йорів”), і що в книжці були такі писання, де висловлювалося невдоволення з положення народу. Наприклад Маркіян писав у своїй поезії „Згадка” таке:

„Заспіваю, що минуло,
Передвіцький згану*) час,
Як весело колись було,
А як сумно нині в нас!”

В Маркіяна Шашкевича перевела тоді австрійська поліція строгу ревізію і забрала багато писань та від тоді вже стала за ним підглядати.

По цій небдачі Маркіян і товариші уложили другу книжку, назвали її „Русалка Дністрова” і видрукували 1837 року в місті Будині, на Угорщині в 1000 примірниках. Однак австрійська поліція сконфіскувала її забрала цю книжку, коли вона наспіла до Львова. Лише 100 книжок,

, *) Згадаю давній час...

що пішли з Угорщини просто до Відня, розійшлося між людьми і нині можна побачити ту першу українсько-галицьку книжку лише в музею.

Дня 20 травня 1838, висвятився Маркіян Шашкевич на священика і був адміністратором парохії в Гумнисках, к. Львова, потім у Нестаничах, а вкінці став парохом у Новосілках Ліських, пов. Золочів. Ці села мали щастя перші в Галичині почути українську проповідь у церкві.

Будучи вже священиком, Маркіян працював далі для своєї ідеї: писав і друкував вірші, оповідання й статті, головно історичні, та переклади з чеської, сербської і польської мови. Нового запалу до праці набрав Маркіян тоді, коли прочитав первого „Кобзаря” Т. Шевченка, що вийшов у 1840 році і зараз передістався й до Галичини. Написав Маркіян також шкільну читанку для дітей, що вийшла друком по його смерті. Бо не довге було життя цього великого чоловіка і будителя Галичини! -- Смерть скосила його вже в пяті році священичої діяльності. Дня 7 червня 1843 р. замкнув о. Маркіян свої очі на віки, маючи зaledви 32 роки. Поховали його в Новосілках, і там спочивав він рівно 50 літ. Аж в р. 1893, заходом Т-ва „Просвіта” його тлінні станки перевезли торжественно, при величезнім здвигі народу з усіх сторін українських земель, до Львова й поховали тут на личаківськім цвинтарі, а на могилі поставили гарний пам'ятник.

Перший раз ховали його скромно селяни в Новосілці, а п'ятдесят літ пізніше ховав його, мов князя якого, величаво увесь народ, що під його свідомістю поклав о. Маркіян перші основи. Ці другі похорони були найкращим доказом, що праця Маркіяна не була даремна і хоч коротко тривала, зaledве десять літ, то видала величаві плоди, бо збудила народ до нового життя. Першою познакою його праці було те, що коли в 1848 році скасували панщину (в п'ять літ по смерті Шашкевича) й утворилася у Львові перша українська культурно-політична організація „Руська Рада”, то всі її члени одноголосно рішили, що їхньою мовою не буде жадна чужа мова, ані якась староруська чи церковно-словянська, тільки та чисто-народня мова, якою

почав у Галичині писати Маркіян Шашкевич. Таким чином „Руська Рада” заявила себе українською організацією і в тім напрямку пішло вже дальше життя галицько-українського народу. А в 1893 році — в році других похоронів Маркіяна — та сама австрійська влада, що Маркіянові заборонила друкувати книжки фонетикою — видала розпорядок, що в школі мають учити писати лише фонетикою! Це був також поклін памяті Маркіяна.

І поет наш співає про Маркіяна так:

„Сумно й глухо представляється
Наш прегарний рідний край,
Дух народу тут блукався
І глядів — де ясний плай.
Бурі й тучі тут ревіли,
Вітер громи наганяв,
Нарід жив немов без ціли,
Не будився — важко спав.
Аж нечайно зяєсніла
Зірка ясна, мов жемчуг,
Україна ізраділа —
Бо повіяв інший дух.
Зяєснів тут на обрію
Наш Будитель Маркіян,
Він збудив у нас надію
Та осіяв рідний лан.
Рідне слово Він засіяв,
Рідне слово золоте —
Рідним словом Він леліяв
Так для нас всіх дороге.
І пірвалися окови,
Сталось чудо — диво-див!
Бо воскресла рідна мова,
Гомін ріками поплив...
Все те — діло Маркіяна,
Бо збудив нас Він зі сну —
Честь Йому і вічна шана,
Що розвіяв темну тьму!”

Ось у чім міститься велике значіння праці Маркіяна Шашкевича для українського народу в Галичині, та й взагалі для всього народу, бож зі зростом свідомості в Галичині зростала свідомість і на всіх інших землях, де живуть українці.

Подібно, як перші українські писання Івана Котляревського і Тараса Шевченка на Україні — збудили нарід зі сну і стали пробуджувати й у Галичині таких людітей, як Шашкевич, — так і твори Шашкевича й тих, що по нім лішли за його прикладом, не давали зневіритися й народові за Збручем у найгірші часи неволі, що настали по Котляревськім і ще й по Шевченкові. Таким чином заслуги кожного такого великого українця є для всього українського народу однаково цінні.

Рівночасно з Шашкевичем почали писати його ровесники, також священики: Микола Устянович і Антін Могильницький, що написав м. ін. гарну поему „Скит Манявський”. Отак засіяло і над Галичиною сонце свідомості — і вже відтоді не згасало.

10. СКАСУВАННЯ ПАНЩИНИ В ГАЛИЧИНІ

Незабаром, бо вже в п'ять літ по смерті М. Шашкевича, та свідомість, що її пробудив Маркіян Шашкевич з товаришами, стала галицьким українцям у великій пригоді: вона стала нашим прадідам основою сили для правильної боротьби за свої права.

В 1848 році в краях західньої Європи знов заворушилися проти утиску монархів та магнатів і стали силоміць виборювати собі свободу. В Парижі знов вибухла революція (в люті 1848) і проголосила Францію республікою, цебто державою з такою формою влади, що не король, а нарід сам, через своїх заступників і під проводом виборного президента, управляє своєю державою. Також у Відні почалися заворушення — і тому тодішній цісар Фердинанд був примушений проголосити полегші народам Австрії, щоб не допустити до гіршого. Ця полегша прийшла і для

Памятковий хрест про знесення панщини

нашого народу в Галичині — де дня 16 травня проголошено скасування панщини. Велика радість настала між народом. Цю подію пізніше прегарно описав Іван Франко у своїй поемі „Панські жарти”.

Отак дійшла та „весна народів” 1848 р. і до нас. Рівночасно з проголошенням свободи селянства цісар установив частинну конституцію, цебто такі закони, що й народи

через своїх вибраних заступників дістали право брати участь в ухвалюванні нових законів, цебто в управі державою. Зараз таки по проголошенні свободи відбулися вибори до першого австрійського парляменту. Ціла Галичина, східна й західна, вибрала 96 послів. В тім числі українці вибрали 36 своїх послів, з того: 23 селян, 8 священиків і 4 світських інтелігентів.

о. Степан Качала

З визначних наших послів у дальших соймових і парламентарних „сесіях” були такі: о. Степан Качала (один з фундаторів тов. ім. Шевченка; написав коротку Історію України), о. Лозинський, о. Іван Наумович, о. А. Добрянський, о. Яків Шведзицький, Юліян Романчук (один з найвизначніших наших діячів і послів, віцепрезидент австрійського парляменту, основник „Просвіти” та часопису „Батьківщина”), о. М. Січинський, селянин Йосиф Гурик

(добрій бесідник, завзятий оборонець селянських інтересів), Ол. Барвінський (визначний діяч і автор шкільних книжок), др. Кость Левицький (один з найвизначніших українських економістів, заслужений кооператор та основник багатьох економічних установ), др. Антін Петрушевич (пізніше голова Західно-Української Республіки, 1919), др. Євген Олесницький, основник Т-ва „Сільський Господар” і Молочарський Союз”), Тимотей Старух, Вячеслав Будзиновський (редактор і письменник, автор історичних повістей та оповідань), др. Кирило Трильовський (організатор Т-ва „Січ”), др. Іван Макух, Іван Кивелюк, Захар Скварко та інші.

Оці люди і багато інших товаришів, ціле своє життя присвятили боротьбі за народні справи. В віденськім парламенті і в галицькім соймі вказували на ті страшні наду життя, що діялися тоді в нашім краю, супроти українського народу та домагалися для українського народу рівноправності з другими народами.

Незалежно від тої політичної боротьби за українські права, що велася від 1861 до 1914 у львівськім соймі і віденськім парламенті, — вели свідомі люди уперту боротьбу і поза аренами тих палат. Ця боротьба — то була муравлина праця культурно-освітня й економічна, цебто праця, що має розвивати науку й знання та матеріальний добробут народу: отже господарство на селі, промисл, ремесло і торговлю.

Дня 8 грудня 1868 р. заснували у Львові Товариство „Просвіта”. Це Товариство поставило собі за ціль просвічувати народ — головно дорослих на селі. Воно почало видавати для народу місячні книжечки всякого змісту, отже: оповідання, вірші, повісті, легкі (приступні) наукові книжки, господарські, правничі, лікарські, ветеринарні (про те, як ходити коло худоби), а також про землю і цілий світ. Крім того почало закладати читальні по селах і містечках, де сходилися люди на читання книжок і часописів та де відбувалися розмови, відчити, концерти й ви

стави, а також курси для неграмотних. Почин до заснування цього нашого найстаршого й найбільш заслуженого Т-ва дали українські студенти, що вже передше між собою організували студентські товариства для самоосвіти й матеріальної самопомочі. Головами Т-ва „Просвіти” були завжди одні й найвизначніших наших громадян. Першим головою „Просвіти” був Анатоль Вахнянин (гімназійний учитель), другим головою був Юліан Лаврівський, третім Володислав Федорович, четвертим проф. університету др.

Осип Юрій Фед'кович

Омелян Огоновський. Одним з редакторів видань „Просвіти” був поет Юрій Фед'кович, співець Буковини. Та про нього варто сказати дещо докладніше.

Осип Юрій Фед'кович уродився дня 8 серпня 1834 р. в Сторонці-Путилові на Буковині в родині сільського урядника - мандатора, а його предки (Гординські) були родом з Гордині, повіт Самбір у Га-

личині. Скінчивши початкові школи в Чернівцях, Юрій, уже молодим хлопцем, став заробляти собі на прожиток, будучи помічником у крамниці, а згодом писарем і тоді познайомився з розумними людьми та багато читав. Маючи 18 літ вступив добровольцем до війська і по кількох літах став старшиною. Любив розмовляти з простими вояками, селянськими синами з Буковини й Галичини. Читав їм книжки, які спроваджував зі Львова та співав з ними українські пісні. І сам між тими українськими юначами набрав національної свідомості та почав писати українські поезії. А що мав незвичайний талант, то скоро

Проф. Юліан Романчук

звернули на нього увагу й порадили йому виступити з війська. Він виступив і віддався письменницькій праці. Був якийсь час (в р. 1872) редактором „Просвіти”, а потім став шкільним інспектором на Буковині і перший робив старажиня, щоб у тих школах вчили по українськи, бо знов, що українська дитина найкраще вчиться в українській школі з українським учителем. А так любив рідний народ, що завжди, і тоді, коли — був інспектором, — ходив у селян-

ській ноші (цебто в гуцульській). Написав також багато віршів та повісток для дітей і складав українські шкільні читанки. В тім часі Федъкович був другим по Шевченкові поетом. Вмер у Чернівцях 1888 року. Своїми творами й діяльністю Федъкович дуже заслужився для пробудження національної свідомості на Буковині і в Галичині.

Товариство „Просвіта” стало справді матірю всіх інших українських установ, так культурно-освітніх, як також економічних. В р. 1873 заснувалося у Львові Товариство ім. Шевченка з власною друкарнею. Ту друкарню уфундували визначні українські діячі з Великої України: історик Ол. Кониський, Елісей Милорадович, Дм. Пильчиков, М. Жученко й інші, і з Галичини: Ст. Кочала. Маючи свою друкарню, це Т-во почало жваво друкувати українські книжки так наддніпрянських, як і галицьких письменників. В р. 1892 перетворилося це Товариство в Наукове Т-во ім. Т. Шевченка, що дійшло до найкращого свого розвитку в рр. 1894—1914, коли то у Львові працювали такі великі громадяни, вчені і письменники, як: Іван Франко та Михайло Грушевський.

Іван Франко, найбільший по Шевченкові український поет і письменник, а крім того великий вчений і громадянський діяч, уродився 15 VIII. 1856 в Нагуєвичах, дрогобицького повіту, в селянській родині. До школи ходив у Дрогобичі, а вищу школу кінчив у Львові й Відні. Вже студентом почав писати перші свої твори (вірші й оповідання-новелі) та відразу став відомим письменником. Скоропочав також займатися політично - громадянськими справами, для освідомлення народу і для зорганізування політичної праці в тих гуртах людей, що посвятилися працювати для політичних здобутків народу. (Ці гурти звуться партії). За ту діяльність Іван Франко терпів нераз переслідування від австрійської влади і сидів у вязниці, та своєї праці не покидав аж до смерті. Але найбільші його заслуги це його прекрасні поетичні твори і важні праці на наукові й суспільні теми, що причинилися до освідомлення цілих поколінь. Чимало його творів читають залюбки

Іван Франко

діти та молодь. („Лис Микита”, „Дон Кіхот”, „Абу-Касимові капці” й інші). Умер Іван Франко у Львові 28 травня 1916 р. і похований на личаківськім цвинтарі.

Михайло Грушевський уродився 1866 р. в Холмі, а покінчивши студії, став професором університету у Львові, де викладав історію. Це найбільший український історик. Написав багато різних історичних книжок і десьять томів великої Історії України, такої історії, яку досі мають лише деякі великі народи. Грушевський має величезну заслугу в тому, що високо підніс українську науку, підняв національну свідомість в Галичині й на Україні над Дніпром, та був наче лучником між двома вітками українського народу по цей і той бік Збруча. Він умер 25 листопада 1934 р.

Михайло Грушевський був одним з тих українських діячів, що, почавши від 1860 року, почали переходити до Галичини, щоб тут спокійніше працювати, бо на Україні, під московським яром, була правильна праця дуже важ-

Михайло Грушевський

ка, а після памятного указу з 1876 р. просто неможлива. Побували в Галичині такі діячі й письменники, як: П. Куліш, В. Винниченко, В. Дорошенко, М. Коцюбинський, М. Драгоманів та інші.

М. Драгоманів (1845—1895) історик, учений і політик, приїхав до Галичини в 1873 р., а згодом переселився до Женеви в Швейцарії, де присвятився головно політичній праці. Він впливав на політичних провідників головно в тому напрямі, що найбільший успіх у політиці, це бо в здобуванні прав для народу, буде тоді, коли політикою зацікавиться найширша маса народу, — селяни й робітники. А щоб вони тою боротьбою зацікавилися, треба між загально-народними цілями політики поставити також матеріальний добробут селянства і робітництва і до того добробуту змагати. Іншими словами: треба злучити національні змагання з соціальними, це бо суспільними і стано-

вими (стану селянського і робітничого). Власне в тім погляді годився з Драгомановом Іван Франко і в тім напрямі йшла також Франкова діяльність. (М. Драгоманів став пізніше професором університету в Софії в Болгарії, і там умер 1895 р.). Та не тільки зазначилися ті часи (головно від 1860 до 1905 р.) тим, що визначні українці стали прибувати з Києва до Львова, але й тим, що й ті українські письменники та вчені, що не могли прибути з-за москов-

Михайло Драгоманів

ської границі, друкували в Галичині свої твори, яких не пропустила б московська цензура. Ці книжки, видрукувані у Львові, а декотрі і в Празі та Відні, всякими способами діставалися на Україну і їх там жадібно читали, головно українська молодь. Свої твори друкували наддніпрянські письменники також по галицьких часописах і журналах, головно в „Літературно-Науковому Вістнику”, що почав

Борис Грінченко

виходити у Львові, 1898 р. під редакцією М. Грушевського, Івана Франка, В. Гнатюка й інших. Також в дитячім журналику „Дзвінок” (що виходив від 1890 до 1914 р.) співпрацювали письменники й письменниці з України (Л. Глібів, Олена Пчілка, Леся Українка (велика українська письменниця 1871—1913), Борис Грінченко (письменник і вчений, автор словника української мови, 1863—1910) та інші. Та співпраця свідомих українців над спільним добром була доказом, що український народ по обох боках кордону то один народ. Та співпраця вийшла дуже на добро народові й причинилася до освідомлення по обох боках кордону. Галичина дала притулок культурним силам з-над Дніпра і помагала їм усяко в праці. Та особливе щастя було в тім, що під владою Австрії в Галичині було взагалі вільніше жити, (а та воля ще зростала завдяки боротьбі

Архикатедральна церква св. Юрія у Львові

галицьких українців за свої права). В тих часах основано у Львові (в 1881 р.) „Українське Педагогічне Т-во”, що було відоме під назвою „Рідна Школа”, а в 1898 р. засновано Т-во „Сільський Господар”, якого завданням було дбати про розвиток і покращання сільського господарства.

По кількох роках і в Галичині починає народжуватись кооперативний рух, а зокрема починають творитись по містах і селах сілько-господарські кредитові спілки.

Розвивається також і преса, цебто часописи. Українських часописів було в 1848 р. тільки 3, а в 1891 р. було вже 33, в 1900 р. було 48. На Україні виходило в тім часі тільки кілька часописів, писаних в українськім дусі, але

московською мовою, бо друкувати українською мовою було заборонено.

Для гарту і зміцнення тіла постають Товариства руханково-пожежні. В р. 1894 „Сокіл” (заслужені в цім Т-ві В. Нагірний, В. Лаврівський та І. Боберський), а в р. 1900 Т-во „Січ”, заложене і ведене д-ром К. Трильовським. В р. 1914 було в тих товариствах зорганізованих около 100 тисяч молодих людей — хлопців і дівчат.

В 1910 р. засновуються по школах гуртки українського Пласти, а також і Стрілецькі Товариства (Січових Стрільців) при Січах і Соколах. Гарно розвивається також український театр на Україні і в Галичині (тут від 1864 р. при Т-ві „Бесіда”).

Українські письменники збогачують рідну літературу. Крім згаданих уже поетів і письменників, згадаємо ще такі імена: Ст. Руданський, Іван Нечуй-Левицький, Наталя Ко-бринська (що в 1894 р. заснувала першу організацію українського жіноцтва), Ольга Кобилянська (буковинська письменниця), Василь Стефаник, Лесь Мартович, Марко Чемершина, Богдан Лепкий, Михайло Яцків, А. Кримський, В. Самійленко та багато інших. Артисти-малярі: Труш, Новаківський, Красицький, Івасюк та інші. Музики (крім Лисенка): Людкевич, Колесса, Ніжанковський, Січинський, Вахнянин. Співаки: Соломія Крушельницька, Олександер Мишуга, Модест Менцінський і Осип Носалевич — славлять ім'я України по всім світі. Збагачує свої надбання також Буковина, де під проводом: Стефана Смаль-Стоцького, Ом. Поповича, Яр. Пігуляка і Миколи Василька та інших, нарід здобуває собі щораз кращі умовини розвитку.

Українські студенти університету спомагають послів у боротьбі за український університет. Обстоюючи народню і свою честь, не дають її понижувати ворожим ректограм і тому зчаста приходить до сутичок між українськими й польськими студентами, а навіть деякі з них гинуть. (Адам Коцко в 1911 р.).

В 1901 р. всі українські студенти залишають, на знак протесту проти нехтування української мови, львівський

університет та в числі около 600 люда записуються на університети в Празі, Відні й інших містах, а тим чином запізнають чужинців з нашим незавидним життям.

В р. 1905 Росія, по програній війні з Японією, налякалась, що поневолені народи повстануть проти царського уряду, і тому проголосила конституцію, подібну, як Австрія в 1861 р. Склікано в Росії парламент („Думу“) і засіли там також українські посли. В тім році стало трохи вільніше й для українського слова. В Києві, за старанням і при грошевій допомозі відомого патріота Евгена Чикаленка, (що уфундував для наших студентів „Академічний Дім“ у Львові), почав виходити перший часопис українською мовою в Києві: „Громадська Думка“ (перезвана потім на „Раду“); почали засновуватись „Просвіти“ й інші товариства. Та скоро ті „свободи“ зменшено; з нарад „Думи“ також не було великого хісна і майже все лишилося по старому.

11. ЗА ВОЛЮ УКРАЇНИ

Отак ми переповіли в цій книжці історію нашого народу: від зруйнування Запорізької Січі та упадку української держави над Дніпром, до 1914 року. Ми бачимо з того, як змагався наш народ у неволі, під Росією і під Австрією. Здавалося по 1775 році (цебто по зруйнуванні Січі), що народ загине, засне на віki. Та ні! В народі були укриті живі сили, що не дали йому заснути, хоча і як численні вороги бажали собі того. По обох боках кордону, під Росією і під Австрією, український народ видав з-поміж себе людей, що не давали йому заснути і навіть в неволі старалися збудити й виплекати національну свідомість і силу. Одні, як: письменники, поети, вчені, музики, молярі, різьбарі й інші мистці, будили народ живим, рідним словом та своїм мистецтвом. — Інші, як: політики, культурно-освітні діячі, економісти — виборювали йому в соймі, парламенті і думі, людські права та навчили, як жити, щоб опертися ворожим затіям. І так, як давніше, за часів

щоб опертися ворожим затіям. І так, як давніше, за часів української державності, князі та гетьмани, лицарі і козаки мечем боронили народ і вели його до кращої долі, — так у цій добі поневолення, в XIX-тому віці, стали в проводі народу новітні лицарі, що не мечем, а своїм знанням і хистом та сердечним завзяттям при помочі пера, кисти, долота, а то й живого слова — гартували народні сили, відбивали ворожі наступи і здобували долю, наче яку зарядовану княгиню за сіном замками, за стома брамами. Бо певно, що таких людей у тій добі, як: Тарас Шевченко, Маркіян Шашкевич та Іван Франко можна зовсім сміло порівняти з такими найславнішими володарями, як: Володимир Великий, Ярослав Мудрий, чи Данило, або з гетьманами, як: Хмельницький, Дорошенко і Мазепа. Заслуги одних і других однаково велики.

І в тім часі, до якого ми довели нашу історію, здавалося, що вже головні перешкоди перейдені і взяті і вже скоро народ дійде до повноти своїх прав. В Росії почав хитатися царський трон та й Україні блисло сонце свободи, а в Австрії народи здобували собі щораз то більші права, отже була надія, що й українці діждуться того. Та це не судилося ще нам!

На політичнім овіді стали збиратися чорні хмари, блиснула блискавка, ударив грім і зчинилася страшна буря-хуртовина, що перервала всю працю і заколотила тими всіма надбаннями. Вибухла велика перша світова війна.

Перша світова війна

В попередніх частинах цієї книжечки ми познайомили вас з історією нашого народу від початків державності українського народу аж до вибуху першої світової війни. Ви знаєте, що на тому, іноді дуже тяжкому, шляху до волі наш український народ разом зі своїм проводом зазнав багато горя, але відзначився таким великим бажанням волі і поклав стільки жертв, як ніякий інший народ на світі.

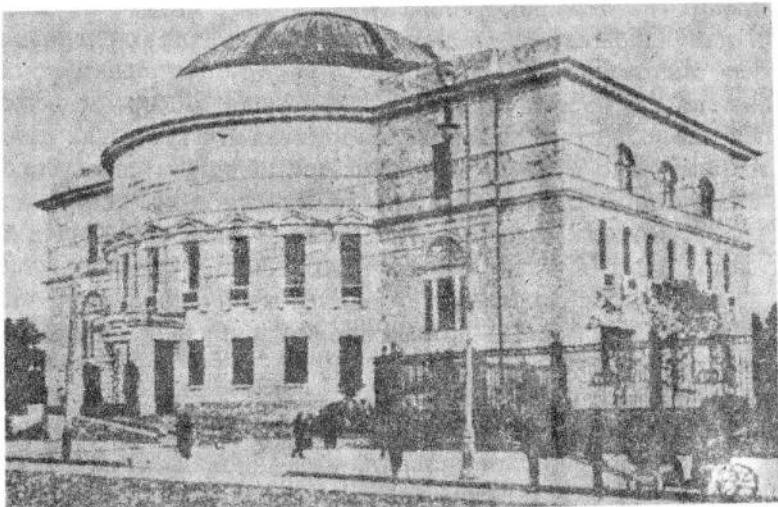
Перша світова війна, як знаєте, велась між Росією і Австрією. І в Росії і в Австрії жили українці, які як гро-

мадяни тих держав мусіли служити при війську і боронити дану державу від ворога, хоч і одна і друга держава була рівночасно ворогом нашого народу. Як тільки почалась війна, російська влада заборонила в Україні всяке українське життя: заборонено друкувати українські газети, розвязано культурно-освітні організації, а свідоміших і визначніших провідників виселено в глибину Росії. В Австрії, натомість, дозволено на організування окремих військових частин, т. зв. Українських Січових Стрільців, які в складі австрійської армії боролись з російською армією, а опісля були складовою частиною Української Галицької Армії.

Російські війська, а також і адміністрація, яка прийшла в слід за тими військами, коли вони проломили фронт і зайняли Галичину, запровадили на зайнятих землях такі самі порядки, які були вже запроваджені на підросійській Україні. Закрито усі читальні і усі інші українські товариства і організації, заборонено видавання газет, а визначніших людей виселено в глибину Росії.

Проголошення Самостійності і Соборності України

Страшна і тяжка війна продовжувалась і несла за собою тільки горе й біду. Трагічним було те, що українцям приходилося воювати не за волю нашого народу, а за перемогу одного ворога нашого народу над другим ворогом. Серед вояків і серед народних мас почало поширюватись незадоволення, яке довело до вибуху революції в цілій російській імперії і в березні 1917 р. хвиля тієї революції докотилася до Києва, де негайно створилася Українська Центральна Рада, як найвища влада українського народу. Самозрозуміло, що тому, що війна ще не була закінчена і на фронті перебували українські вояки в рядах російської армії, а адміністрація в Україні також була в руках, хоч і не царського, але таки російського уряду, Центральна Рада висунула спершу домагання автономії для України. Незабаром однаке владу в Росії захопили большевики і, незважаючи на те, що Центральна Рада проголосила цілий

Будинок, в якому приміщувалась Українська Центральна Рада

ряд справедливих соціальних законів і постанов, повели шалену пропаганду серед населення і військових частин на фронті проти Центральної Ради, що вона, мовляв, заступає інтереси буржуїв і капіталістів та думає про інтереси поміщиків. Все ж таки Центральна Рада, під проводом проф. Михайла Грушевського, найбільшого нашого історика і вченого, гідно противставилася загарбницькій політиці большевиків і постепенно, в тих тяжких умовах, приступила до організації української армії, та 22 січня 1918 року так званим Четвертим Універсалом проголосила самостійність українського народу у формі Української Народної Республіки.

Очевидці тих подій стверджують, що ще не затихли святочні слова універсалу, який був проголошений на Софійській площі в Києві, а вже московські большевики почали свій наступ на Україну, щоб не допустити до створення української самостійної держави.

Щоб обминути ведення війни на двох фронтах, а саме проти большевиків і проти так званих центральних дер-

жав, тобто Австро-Угорщини, Німеччини, Болгарії і Туреччини, тодішній Український Уряд заключив і підписав мировий договір з тими державами у місті Бересті Литовському. Цей уряд просив теж військової допомоги, щоб прогнати більшевиків з України. В короткому часі, згідно з договором в Бересті Литовському, почала наша армія враз з німецькою і австрійською армією наступ на більшевиків. За деякий час звільнено столицю України від ворога, а протягом наступних двох місяців очищено від більшевиків цілу Україну.

Делегати Української Народної Республіки: М. Левитський, О. Севрюк і М. Любинський підписують мирний договір в Бересті Литовському.

Однаке за деякий час союзні німецькі війська почали поводитись на Україні неначе завойовники. Колишні поміщики-власники великих земельних маєтків, які були розділені поміж українське селянство, почали при помочі німців відбирати від селян землю, а тих, які противились тому, жорстоко карали.

Непорочуміння між українською владою і німцями щораз то збільшувалось. Український уряд гостро запротестував проти такої поведінки німців, тоді ті силою примусили розпустити Українську Центральну Раду й допомогли встановити владу гетьмана. Гетьманом України проголошено колишнього царського генерала Павла Скоропадського, який однаке не мав прихильності в українськім народі, бо за його короткого урядування почали в Україну поверматись великі землевласники росіяни і поляки і при допомозі німецького і австрійського війська розправлялись жорстоко з нашими селянами. Хоч сам гетьман запровадив деякі закони, якими встановлював, чи хотів встановити лад і порядок в Україні, поведінка німців і російських магнатів, які повтікали з Росії перед комуністами, викликувала щораз то більше невдоволення серед народу.

Осінню 1918 році піднялося проти гетьмана і його німецько-австрійських союзників повстання. Німецька армія повернулається до Німеччини, а з нею виїхав і гетьман Павло Скоропадський. В Україні відновлено Українську Народну Республіку, якою керувала Директорія під проводом Симона Петлюра.

Під впливом подій, що відбувались на центральних і східних землях України, осінню 1918 році українці, які жили під австрійською окупацією, зайняли 1 листопада 1918 року місто Львів і проголосили Західно-Українську Народну Республіку. Почалась польсько-українська війна.

На центральних українських землях почалась нова і затяжна війна між військами Директорії і більшевицьки-

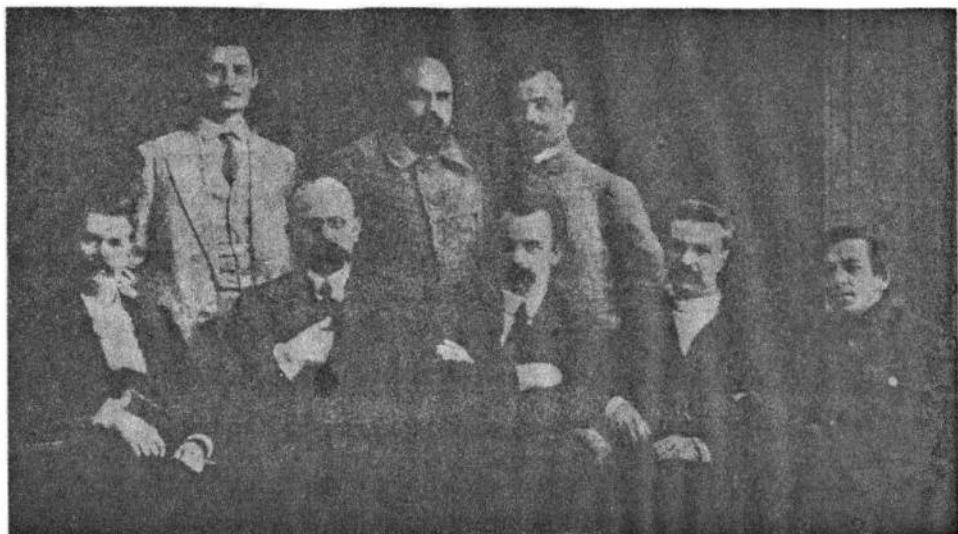
Головний Отаман Симон Петлюра

ми військами, які з півночі нахлинули в Україну. По тяжких боях українське військо було змушене відступити. Ще перед опущенням Києва проголошено на Софійській площі в дні 22 січня 1919 р. обєднання всіх українських земель в одну соборну українську державу.

Перед переважаючими силами ворога українська армія покинула столицю України і відступила з боями в західному напрямі до Камянця Подільського, куди прямувала також відступаюча перед наступом польських військ армія Західно-Української Народної Республіки, так звана Українська Галицька Армія.

Обєднавшись під одним проводом, обидві армії, не зважаючи на трагічне положення, почали пляновий наступ в напрямі столиці України-Києва. Спільними зусиллями, обєднані однією ідеєю, що шлях на Львів веде тільки через Київ, 30 серпня 1919 року, українські війська звільняють Київ від ворога. Але столиці України не вдалось вдережати в українських руках, бо в Україні з'явився ще один грізний ворог. Це була так звана Добровольча Армія російського генерала Денікіна, який хоч і був ворогом большевиків, був також ворогом українського народу і не признавав самостійності України.

Маючи допомогу західних держав для боротьби з большевиками, він почав наступ проти молодої української держави і її армії. Український уряд, а опісля й армія, мусіли бути відступити перед сильною і численнішою армією ген. Денікіна. З півночі знова почали наступати большевики, а із сходу армія Денікіна. Вимучене безнастаними боями, виморене голодом і нищене плямистим тифом, українське вояцтво все таки героїчно продовжувало боротьбу на три фронти: з поляками, большевиками та денікінцями. Та, як співається в пісні тих часів: „Хоч стільки народу впало за свободу, встоятись не було сили”. Залишені на свої власні сили західними державами Європи, яка не розуміла в тих часах, що коли запанує на сході комунізм, то колись він стане загрозливим і для західної Європи і для цілого світу, українська армія відступила на терени

Перший уряд Української Народної Республіки.

Сидять зліва направо: Іван Стешенко, Христофор Барабановський, Володимир Винниченко, Сергій Єфремов і Симон Петлюра. Стоять: Борис Мартос, Микола Стасюк і Павло Христюк.

Польщі, з якою український уряд заключив договір. Весною 1920 року українська армія разом з військами польськими вирушила в похід проти більшевиків і в місяці травні зайняла Київ.

Більшевицька армія після перемоги над денкінцями кинула усі свої сили на фронт проти українсько-польських військ, а коли поведінка польської армії на Україні почала бути подібною до недавної поведінки німців, більшевики, використовуючи незадоволення населення, почали наступати.

Українській армії довелось ще раз покидати рідні землі. Коли Польща підписала з більшевиками перемиря, українська армія опинилася в польських таборах для полонених.

Українські землі під владою чотирьох окупантів

Україну поділено за згодою західних держав поміж Румунією, Чехословаччину, Польщу і Росію, яка зайнявши її в 1920 році, проголосила її так званою Українською Радянською Соціалістичною Республікою.

В початках, на тих частинах України, що їх завоювала комуністична Росія, комуністична влада переводила масові арештування усіх тих, які в часах боротьби за волю України, за право нашого народу жити незалежним життям, зі зброєю в руках боролись в рядах української армії. Кривава і жорстока тайна большевицька поліція т. зв. Че-Ка (Чрезвичайна, тобто надзвичайна Комісія) переводила масові арешти серед української інтелігенції; одних розстрілювано в льохах вязниць, а інших висилано без суду на тяжкі роботи в далекий і холодний Сибір. Однаке розваждені з вікового сну визвольними змаганнями, маси українського народу і навіть ті, які повірили в облудні кличі комунізму, почали по якомусь часі у всіх ділянках домагатись більших прав для нашого народу. І так запроваджено формально українську мову як мову урядову, відновлено життя і діяльність Української Академії Наук, поміж селян поділено маєтки, цебто землю, і навіть виділено певні фонди на підтримку і піднесення культурного життя.

Однаке, Москва дуже скоро зрозуміла, що це може привести до повного відродження українського народу. Тому почала дуже хитро, але рівночасно дуже жорстоко придушувати цей рух. Знаючи, що основою кожного народу є його селянство, Москва почала переводити так звану колективізацію, цебто відбирати в селян землю і примушувати їх до праці в так званих колективних господарствах (колгоспах), яким приділено усю землю, забрану в селян. В 1928 році комуністична влада почала силою заганяти людей до колгоспів, так як колись за панщини панські гайдуки гнали наших селян на панські лани. В парі з тим почалось також переслідування української інтелігенції. Тисячі найкращих синів нашого народу якщо не

розвстріляно, то заслано на Сибір. Зліквідовано жорстоко Українську Автокефальну Православну Церкву, в проводі якої стояв Митрополит Василь Липківський.

В 1933 році на приказ Москви забрано з колгоспів України увесь запас збіжжя так, що весною того „проклятого року” (так його називали й називають в Україні) почався страшний голод, в часі якого вмерло понад 6 мільйонів людей.

Все життя підпорядковано безоглядній контролі єдиної в Україні комуністичної партії, яка сліпо виконувала накази Москви. В тих же тридцятих роках знищено сотні українських письменників, науковців, композиторів і інших культурних діячів. Знищено, або переслідуванням доведено до самогубства навіть тих, які були комуністами, але намагались сказати слово в обороні нашого народу.

На західно-українських землях, цебто в Галичині, на Волині, Холмщині і Підляшші, які за згодою західних держав забрала Польща, життя було дещо легше. Хоч Польща переслідувала й обмежувала права українського народу, не допускала до урядів української мови, запровадивши в урядах мову польську, не дозволяла на відкриття середнього і вищого шкільництва, то все таки українці, маючи своїх українських послів в польському соймі у Варшаві, могли хоч трохи боронити тих невеликих прав українського народу. Розраховуючи на свої власні сили, українці на західно-українських землях почали організувати свої кооперативи і своє культурно-освітнє життя, без жодної допомоги польського уряду і проти його волі.

Крім легальних українських партій діяла також таємна Українська Військова Організація, яка пізніше перетворилася в Організацію Українських Націоналістів, що боролася з польською владою підпільними способами. В проводі тієї організації був полковник Євген Коновалець.

Менш-більш в таких самих обставинах жили українці на Буковині, яка попала в румунську неволю, та українці, які жили на Закарпатті, яке попало під владу Чехословаччини. Хоч ворожа влада на кожному кроці перешкоджувала

ла праці і змаганням українського народу до волі, все ж таки завдяки ідейності і жертвенності його провідників, з дня на день посилювалась його національна свідомість, а в парі з цим і бажання волі. Промінь цієї довгожданої волі на момент забліснув тільки на Закарпатті в 1938 році, в часі коли Німеччина під проводом Гітлера напала на Чехословаччину і загарбала частину її земель.

Використовуючи ці обставини, закарпатські діячі так як і патріоти словацькі, які проголосили самостійність Словаччини, проголосили Карпатську Україну самостійною державою. Однаке за згодою Німеччини Мадярщина вислава свою армію, яка зайніяла Карпатську Україну і прилучила її до Мадярщини.

Хоч як тяжкі були обставини, в яких опинився наш народ, якого землі опинились під владою аж чотирьох загарбників, то все ж таки наш народ і в неволі не падав духом, не зневірювався а глибоко вірив, що колись таки на його землях засяє сонце волі. Цю віру підтримували ті українці, які були змушені опинитись на еміграції. В тих краях, в яких вони жили, вони основували українські церкви, організації, видавництва і видавали книжки і газети, які подавали відомості про наш народ і його долю.

На еміграції перебував і діяв колишній уряд Української Народної Республіки під проводом Симона Петлюри, якого в 1925 р. підступно вбив у Парижі большевицький агент Шварцбарт. В західній Европі жив також і провідник підпільній революційної української організації полковник Євген Коновалець, який керував боротьбою з польськими окупантами, і якого також підступно вбито в голландському місті Роттердамі.

Друга світова війна і її наслідки для України

Деякі надії на визволення нашого народу з-під польського панування почали народжуватись щойно тоді, коли в 1939 році гітлерівська Німеччина напала на Польщу. Дуже скоро, однаке, навіть ті, які надіялись на визволення хоч би частини українських земель з неволі, переконались,

що Німеччина навіть не думає про долю інших народів. Німеччина зараз заключила союз з Советським Союзом і віддала йому майже всі західно-українські землі. Комуністична влада зараз таки почала заводити на тих землях такі самі порядки, які були і на тих землях, що раніше попали в її неволю. І знову сотні тисяч українських селян і інтелігенції пішли тернистим шляхом на заслання в далекий холодний Сибір, чи заповнили вязничні келії.

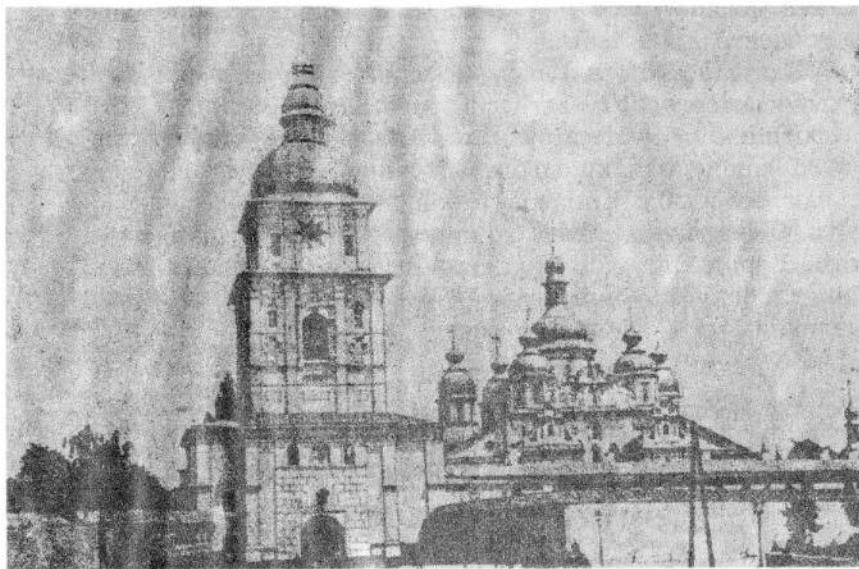
Коли в 1941 році почалась німецько-советська війна і німецька армія зайняла усі українські землі, наш народ почав організувати своє життя: заводити свою адміністрацію, відновлювати своє шкільництво і приватні, індивідуальні господарства. Німецька влада однаке й слухати не хотіла про волю нашого народу і, подливши українські землі на частини, завела свою адміністрацію, яка була не краща від адміністрації комуністичної.

Запаморочені воєнними успіхами, німці брутально потоптали права інших народів так, що вже в короткому часі і наш народ зазнав від них таких переслідувань, які були за большевицької влади.

Положення України ускладнювалось тим, що після вибуху советсько-німецької війни, західні держави, що були у війні з Німеччиною, стали союзниками Советського Союзу.

Стати в тій ситуації в обороні волі нашого народу, коли кожний клаптик українських земель був опанований або німцями або большевиками, було неможливо, бо не було своєї армії, а Англія чи Америка також не думали про долю українського народу.

Щойно тоді, коли німецькі армії почали на всіх фронтах відступати, а на Україну прийшли знову советські війська, німці почали організувати українське військо для боротьби з советською армією. Крім того, почала діяти і вести партизанську боротьбу також Українська Повстанська Армія, яка боролася і проти большевиків, і проти німців, і проти Польщі, але її сили були замалі, щоб вибороти волю Україні. Україна опинилася знову в неволі. Сотні ти-

Собор св. Софії в Києві

сяч українців, рятуючись від смерти чи заслання на Сибір, подались на Захід і опинились на території Німеччини і Австрії, куди прямували американські війська.

В травні 1945 р. закінчилась друга світова війна програною Німеччини. Знищена й сплюндрована Україна залишилась у складі Советського Союзу, і під назвою Української Радянської Соціалістичної Республіки була прийнята до Обєднаних Націй.

Деякі українські території, як Холмщину, Підляшшя і Лемківщину віддано Польщі, а так звана Пряшівщина залишилась при Чехословаччині.

Зайнявши західно-українські землі, комуністи знищили всі господарські і культурні здобутки тієї частини українців, що живуть на тих землях. Українську Греко-Католицьку Церкву, в проводі якої стояв у Галичині Митрополит Андрей Шептицький, насильно підчинено під звер-

хність московського патріярха, а її Владик запроторено в концентраційні табори.

Здавалось би, що після страшного періоду нищення українського народу за часів жорстокого Сталіна і його наслідників не може й бути мови про краще майбутнє нашого народу, однак кольosal'на живучість і бажання волі в нашему народі в підсоветській дійсності примушує навіть Москву йти на деякі, хоч і не зasadничі уступки, а тим самим зроджує у всіх тих, які живуть поза межами України, глибоку віру, що прийде таки цей час, про який наш великий поет Іван Франко писав:

„Та прийде час, і ти огнистим видом
Засяєш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ, впережешся Бескидом
Покотиш Чорним морем гомін волі,
І глянеш, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі.”

(Щоб довести цю історію до наших днів, Видавнича Спілка Тризуб додала чотири підрозділи, перший з яких має заголовок „Перша світова війна”).

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ:

	<i>Стр.</i>
Аскольд і Дир йдуть Дніпром попри Київ	9
Князь Олег	12
Новгородський князь Рюрик	14
Князь Ігор	16
Княгиня Ольга	17
Князь Святослав Хоробрий	21
Князь Володимир Великий	25
Літописець Нестор	27
Князь Ярослав Мудрий	31
Князь Володимир Мономах	33
Суздальський князь Андрій Боголюбський	37
Москалі руйнують Київ	39
Іллінці на Україні	41
Злопіщи знаки на пеїбі перед Ігоревою дружиною	43
Князь Ігор Святославич	45
Княгиня Ярославна з мурів города Путинля виглядає свого мужа Ігоря	46
Черемиський князь Ростислав	53
Теребовельський князь Василько	55
Черемиський князь Володар	57
Перший галицький князь Володимирко	59
Князь Ярослав „Осімомиса”	63
Князь Роман Мстиславич	66
Князь Мстислав „Удатний”	68
Перший галицько-волинський король Данило	71
Король Данило закладає город Львів	72
Вартова башта т. зв. „Будильниця”, яку поставив король Данило на Замковій горі у Львові	75
Галицький князь Лев І	78
Галицько-волинський король Юрій II	81
Литовсько-український князь Любарт	83
Князь Михайло Глинський	85
Князь Михайло Глинський у московській тюрмі	86
Козак у погоні за татарами у степу	96
Козацькі сигналі: --- „Татари йдуть”	97
Дмитро Байда-Вишневецький	99
Отаман Іван Підкова	103
Отаман Христофор Косинський	107
Отаман Северин Палявайко	109
Козаки на чайках атакують турецьку галеру	111
Петро Конашевич-Сагайдачний	113
Вигляд Запорізької Січі	119
„Пугу! Пугу! --- Козаки з Лугу”	121

	<i>Стр.</i>
Київський митрополит Петро Могила	125
Богдан Хмельницький	131
Пам'ятник Богданові Хмельницькому в Києві	135
Юрась Хмельницький	137
Іван Виговський	139
Петро Дорошенко	141
Іван Брюховецький	143
Павло Тетеря	145
Дамян Многохрішний	147
Іван Самійлович	149
Гетьман Іван Мазепа	151
Могила під Потяговою	152
Іван Скоропадський	154
Павло Полуботок	155
Цар Петро I відвідує у вязниці Полуботка	157
Данило Апостол	159
Князь Розумовський, останній гетьман України	161
Провідник гайдамаків — Максим Залізняк	167
Уманський сотник Іван Гонта	169
Кальнишевський у тюрмі на Соловках	170
Перші будителі України: Іван Котляревський, Григорій Полетика.	
Грицько Сковорода	177
Граф Олександер Безбородко	179
Творці Кирило-Методіївського Братства: Тарас Шевченко, Паплько Куліш, Микола Костомарів	183
Український історик Володимир Антонович	187
Микола Лисенко, український Орфей	189
„Руська Трійця”: Маркіан Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький	193
Пам'ятковий хрест про знесення папиції	199
о. Степан Качала	200
Осип Юрій Федъкович	202
Проф. Юліян Романтук	203
Іван Франко	205
Михайло Грушевський	206
Михайло Драгоманів	207
Борис Грінченко	208
Архікатедральна церква св. Юрія у Львові	209
Будинок в якому привіщувалась Українська Центральна Рада	214
Делегати Української Народної Республіки	215
Головний Отаман Симон Петлюра	216
Перший уряд Української Народної Республіки	218
Собор св. Софії в Києві	223

З МІСТ:

ЧАСТИНА ПЕРША КІЇВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

	<i>Стор.</i>
1. Початки української держави	7
2. Про київського князя Олега	11
3. Князь Святослав Хоробрий	19
4. Володимир Великий — „Ясне сонечко України”	24
5. Князь Ярослав Мудрий	29
6. Князь Володимир Мономах	32
7. Останні київські князі	36
8. Похід князя Ігоря на половців	40

ЧАСТИНА ДРУГА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

1. Початок галицького князівства	51
2. Зріст галицького князівства	58
3. Князь Ярослав, званий „Осмомислом”	62
4. Князь Роман Мстиславич	65
5. Перший український король Данило	69
6. Татари	73
7. Наслідники короля Данила	77
8. Останній Галицько-Волинський Володар	80
9. Україна під владою Литви і Польщі	84
10. Як повстало московське царство	88

ЧАСТИНА ТРЕТЬЯ КОЗАЧЧИНА

1. Звідки то взялися козаки-запоріжці	95
2. Отаман ван Гідкова	101
3. Отаман Самійло Зборовський	104
4. Отамани: Косинський і Наливайко	106
5. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний	110
6. Про Січ Запорізьку та про запоріжців	117

Стор.

7. Про життя на Україні за козацьких часів	122
8. Перед великим зривом	127
9. Гетьман Богдан Хмельницький	130
10. Юрісь Хмельницький та Іван Виговський	136
11. Гетьман Петро Дорошенко „Сонце Руїни”	141
12. Гетьман Іван Мазепа	146
13. Наказний гетьман Павло Полуботок	153
14. Останній гетьман України	159

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

УКРАЇНА В НЕВОЛІ

1. Україна в неволі	165
2. Про зруйнування Сіці та повстання гайдамаків	166
3. Що робили запоріжці після зруйнування Сіці	171
4. Глибокий сон у неволі	174
5. Ті, що будили народ з важкого сну	175
6. Перші письменники, що писали чистою українською мовою	180
7. Тарас Шевченко — будитель України	182
8. Нелюдський „указ” з 1876 року	185
9. Як у Галичині сонце засіяло	190
10. Скасування панщини у Галичині	198
11. За волю України	211

Кооператив "ИМПА"
Тираж 30000 Заказ Nr.1867 Per.Nr.40

SLVS Dariaus ir Giréno, 39

Nemokamai

